

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

В. В. Молдован, Л. І. Чулінда

ПРАВознавство

*2-ге видання,
перероблене та доповнене*

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

До 175-річчя університету присвячується

Київ — 2010

ББК 67.0я73
УДК 34(075.8)
М 75

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18-Г-627 від 01.08.2006)*

Рецензенти:

Тихомиров О. Д. — кандидат юридичних наук, професор, (Київський національний університет внутрішніх справ);

Трофанчук Г. І. — кандидат історичних наук, професор, (Міжгалузевий інститут управління);

Семенчук В. І. — кандидат економічних наук, доцент, заступник директора (Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

Молдован В. В., Чулінда Л. І.

М 75 Правознавство. 2-ге вид. Навч. посіб. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 184 с.

ISBN 978-966-364-942-9

Навчальний посібник побудований за модульним принципом. У посібнику подані сучасні технології навчального процесу. Перший модуль надає необхідні знання щодо основ теорії держави і права, досліджуються основні юридичні поняття та їх ознаки. Другий модуль надає знання з таких найважливіших галузей законодавства, як конституційне, цивільне, сімейне, трудове та кримінальне.

Буде корисним для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів та усіх, хто цікавиться питаннями застосування законодавства України.

ББК 67.0я73
УДК 34(075.8)

ISBN 978-966-364-942-9

© Молдован В. В., Чулінда Л. І., 2010
© Центр учбової літератури, 2010

Зміст

Вступ	4
--------------------	---

МОДУЛЬ 1. ОСНОВИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

<i>Міні-модуль 1.1.</i> Поняття, сутність та походження держави	7
<i>Міні-модуль 1.2.</i> Форма держави	23
<i>Міні-модуль 1.3.</i> Поняття, сутність та походження права ..	30
<i>Міні-модуль 1.4.</i> Система права і система законодавства. .	45
<i>Міні-модуль 1.5.</i> Правові відносини	50
<i>Міні-модуль 1.6.</i> Правомірна поведінка, правопорушення і юридична відповідальність	58
<i>Контрольна робота і контрольні тести до модуля 1</i>	68

МОДУЛЬ 2. ГАЛУЗІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

<i>Міні-модуль 2.1.</i> Основи конституційного законодавства України.	80
<i>Міні-модуль 2.2.</i> Основи цивільного законодавства України.	100
<i>Міні-модуль 2.3.</i> Основи сімейного законодавства України.	120
<i>Міні-модуль 2.4.</i> Основи трудового законодавства України.	138
<i>Міні-модуль 2.5.</i> Основи кримінального законодавства України.	153
<i>Контрольна робота і контрольні завдання до модуля 2</i>	169

Ігрове заняття «Теоретики і практики»	179
--	-----

Список рекомендованої літератури	181
---	-----

Вступ

Стратегія розвитку сучасного суспільства в умовах правової реформи в Україні об'єктивно потребує підвищення вимог до освітньої системи та професійної підготовки фахівців високої кваліфікації. У навчальному посібнику здійснена спроба нового підходу до структури і змісту курсу за принципами модульно-рейтингової системи навчання, враховуючи зміни у сучасному конституційному, цивільному, сімейному, трудовому та кримінальному законодавстві. В основу структури і змісту посібника покладена концепція всебічного розвитку майбутнього фахівця у цілісному навчальному процесі.

Високий рівень культури суспільства, зокрема правової, є однією з важливих ознак правової держави, яка заснована передусім на принципах верховенства права і правового закону, поваги до основних прав і свобод людини і громадянина. Дотримання вимог законодавства, послідовна реалізація основних прав і свобод людини і громадянина залежать від багатьох факторів, зокрема від рівня організації освіти, отримання знань про державно-правові явища.

Актуальність навчального курсу зумовлена потребами професійної діяльності економіста, важливістю вивчення питань, що мають загальне значення, дослідження основних юридичних понять та їх ознак, встановлення найбільш загальних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування держави і права, формування правової культури, що проявляється насамперед у підготовці особи до сприйняття прогресивних правових ідей і законів, у вмінні й навичках користуватися правом, а також оцінювати власні знання з права.

Вивчення курсу «Правознавство» є передумовою формування такої поведінки студентів, що відповідає правовим приписам, а також виховує непримиренне ставлення до правопорушень з боку інших суб'єктів.

Правильне розуміння державно-правових явищ набуває світоглядного значення в умовах розбудови демократичної правової держави, реформування правової системи України. Світогляд людини не може бути повним, досконалим, якщо в ньому відсутні знання щодо сутності держави і права.

Немає людини, яка б не вживала таких слів, як «право», «права», «свобода», «обов'язок», «закон», «відповідальність» і т. ін. Саме до цих понять звертаються тоді, коли виникає потреба обґрунтувати свої вимоги, виправдати свої вчинки і дії. Переконливість та ефективність застосування у таких випадках цих понять відчутно посилюється, якщо їх розуміння ґрунтується на наукових висновках та аргументах.

Метою вивчення курсу є формування у студентів економічних спеціальностей знання та розуміння законодавства України; переконаності щодо ефективності права як засобу регулювання суспільних відносин; звички вчиняти дії відповідно до приписів правових норм; вміння використовувати у практичній діяльності правові знання, реалізовувати й захищати свої суб'єктивні права і законні інтереси, виконувати юридичні обов'язки.

Курс «Правознавство» складається з двох частин — модулів, розподілених на міні-модулі. Перший модуль формує у студентів необхідні знання щодо поняття, ознак, походження та форм держави, поняття, принципів і функцій права, норм права та інших соціальних норм, системи права і системи законодавства, розкриття суті правових відносин, правопорушення і юридичної відповідальності.

Другий модуль курсу «Правознавство» має на меті надати студентам знання з таких найважливіших галузей законодавства, як конституційне, цивільне, сімейне, трудове та кримінальне, що є важливим для сформування у студентів неюридичних спеціальностей цілісного і системного уявлення про таке соціальне явище, як право.

Засвоєння студентами основних положень курсу підвищує загальний рівень освіченості, формує юридичне мислення, сприяє розвитку правової свідомості та правової культури.

Для ефективного засвоєння курсу студентам необхідно крім аудиторних занять самостійно поглиблювати свої знання з даного курсу, для чого передбачені завдання для самостійної та індивідуальної роботи студентів.

У результаті вивчення курсу **студент повинен знати**: поняття, сутність, походження, функції держави; поняття, сутність та походження права; елементи системи права і системи законодавства.

ва; основні ознаки і види правовідносин; поняття і види правової поведінки; поняття та ознаки правопорушення і юридичної відповідальності; основи конституційного законодавства України; основи цивільного законодавства України; основи сімейного законодавства України; основи трудового законодавства України; основи кримінального законодавства України.

Засвоєння даного курсу має забезпечити **формування у майбутніх фахівців таких вмінь і навичок**: вирішувати завдання з основ цивільного, сімейного, трудового та кримінального законодавства; застосовувати на практиці норми різних галузей права; обґрунтовувати вибір правової норми, якої потребує певна ситуація; здійснювати пошук потрібної правової норми в законодавстві України; діяти в умовах недопущення правопорушень; реалізовувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки; володіти навичками роботи з текстами Конституції України, Цивільного кодексу України, Кримінального кодексу України, Сімейного кодексу України, Кодексу Законів України про працю з метою правильного аналізу правопорушень, а також реалізації своїх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Місце дисципліни. Курс «Правознавство» органічно поєднаний з дисциплінами, які вивчають студенти економічних та інших спеціальностей, зокрема «Господарське право», «Фінансове право» та ін.

Індивідуальна робота студентів будується на таких рівнях:

1. Репродуктивний — вимагає від студента знань основних юридичних понять, закономірностей, принципів та умінь застосовувати їх для виконання елементарних завдань.

2. Репродуктивно-творчий — потребує самостійного пошуку, аналізу літератури, нормативно-правових актів з метою застосування для виконання певного завдання.

3. Творчо-пошуковий — передбачає самостійне розв'язання індивідуальних завдань, підготовку рефератів.

Комплексний підхід до оцінювання знань дає змогу враховувати обсяг та якість засвоєного студентами матеріалу.

Модуль 1

ОСНОВИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

МІНІ-МОДУЛЬ 1.1

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ

Мета: розкрити поняття держави, її ознаки, елементи механізму держави, ознайомити з теоріями походження держави, дати характеристику функцій держави, проаналізувати поняття правової держави.

Основна проблема: засвоєння основних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування держави і права.

Провідна ідея: світогляд людини не може бути повним, досконалим, якщо в ньому відсутні знання щодо сутності держави і права.

Обрані методи: лекція-бесіда.

Основні поняття теми:

Держава — це особлива політико-територіальна організація, яка виступає від імені всього суспільства, володіє суверенітетом і спеціальним апаратом управління й примусу, у зв'язку з чим здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкового характеру.

Патріархальна теорія походження держави — її сутність полягає у твердженні, що держава походить від сім'ї та є наслідком історичного розвитку і розростання останньої, а тому абсолютна влада монарха — це продовження батьківської влади.

Теорія суспільного договору — пояснює виникнення держави внаслідок об'єднання людей на основі добровільної згоди (договору) про те, що одні будуть управляти, а інші виконувати їх управлінські рішення.

Функції держави — це основні напрями діяльності держави, що розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві.

Основні функції держави — такі напрями діяльності держави, без здійснення яких вона не може нормально функціонувати і розвиватися. Вони характеризують призначення держа-

ви, найбільш важливі напрями її діяльності на певному етапі розвитку.

Неосновні функції держави — є складовими елементами основних функцій, але окремо не розкривають сутності держави. Так, у складі такої основної функції держави, як оборона країни, можна виділити низку її неосновних функцій: зміцнення збройних сил, розвиток науково-технічного прогресу для забезпечення їх озброєнням та ін.

Внутрішні функції держави — здійснюються в межах даної держави, в яких виражається її внутрішня політика (регулювання економічних відносин, організація суспільної праці, охорона правопорядку, законності, прав і свобод громадян, соціальний захист населення, охорона й раціональне використання природних ресурсів).

Зовнішні функції держави — забезпечують здійснення зовнішньої політики держави (оборона країни, підтримання міжнародного миру, економічного співробітництва).

Механізм держави — цілісна ієрархічна система державних органів, які здійснюють її завдання і реалізують функції.

Орган держави — частина державного апарату — група осіб або одна особа, які наділені юридично визначеними державно-владними повноваженнями для виконання завдань і функцій держави.

Теорія поділу влад — традиційно її пов'язують з ім'ям Ш. Монтеск'є (1689—1755), який виробив схему, відповідно до якої влада в державі повинна бути поділена між законодавчими, виконавчими та судовими органами. Кожна з влад стосовно іншої є самостійна і незалежна, що виключає можливість узурпації всієї влади в державі якоюсь однією особою чи окремим органом держави.

Державний апарат — система органів держави, що наділені правом застосування засобів державного примусу і які контролюють та координують діяльність державних підприємств і державних установ.

Правова держава — це така держава, в якій лише юридичними засобами забезпечуються верховенство права, реальне здійснення, гарантування, охорона, захист та поновлення порушених прав людини і громадянина, взаємна відповідальність держави та особи, контроль й нагляд за створенням і застосуванням юридичних законів. Відсутня жорстка регламентація з боку держави щодо забезпечення гласності, свободи слова, критики, існує право вільного в'їзду та виїзду, обміну інформацією, науковими та освітянськими технологіями з іншими державами.

ПЛАН

1. *Поняття держави та її ознаки.*
2. *Теорії походження держави.*
3. *Характеристика функцій держави.*
4. *Поняття та елементи механізму держави. Органи держави.*
5. *Поняття та ознаки правової держави.*

1. Поняття держави та її ознаки

Сутність держави полягає у тому, що вона є організатором і гарантом певних суспільних відносин, конкретний зміст яких залежить від певного етапу розвитку суспільства.

Головним призначенням класово визначених держав (робовласницьких, феодалських) було забезпечення інтересів і потреб пануючих класів за рахунок інтересів і потреб гноблених класів.

Сучасна демократична держава покликана гармонійно поєднувати задоволення потреб та інтересів як суспільства в цілому, так і кожного його члена шляхом здійснення державної влади, яку вона одержує від народу і здійснює від його імені. Соціальний інтерес набуває спеціальної форми вираження у вигляді законів, що приймаються правотворчим органом держави. Правотворчість властива лише державі. Правотворчий орган встановлює, змінює чи скасовує загальнообов'язкові для всього населення правила поведінки у вигляді нормативних правових актів.

Таким чином, незалежно від того, є держава класовою чи ні, основне її призначення полягає в організації і забезпеченні здійснення у суспільній практиці певних відносин.

Із виникненням держави виникають і розвиваються різноманітні теорії про державу. Необхідність виникнення держави здебільшого пов'язується з виникненням у суспільстві нерівності серед його членів, його розшарування на певні соціальні верстви (класи), зміною форми й характеру між ними та суспільством, якісними змінами в суспільному виробництві, свідомості людей тощо. Майже кожна з наведених причин є засадою певного підходу до визначення шляхів виникнення держави — класового, теологічного, патріархального, договірнього, психологічного, насильницького.

Держава — це особлива політико-територіальна організація, яка виступає від імені всього суспільства, володіє суверенітетом і спеціальним апаратом управління і примусу, у зв'язку з чим здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкового характеру.

Ознаки держави:

виступає від імені всього суспільства — об'єднує в єдине ціле усіх членів суспільства, відображає та забезпечує як загальносуспільні інтереси та потреби, так і інтереси та потреби його членів (усі інші соціальні організації — політичні партії, професійні та молодіжні спілки, асоціації підприємств тощо — охоплюють лише окремі верстви населення);

має територію — об'єднує членів суспільства (своїх громадян) за територіальною ознакою, територія визначає просторові межі поширення її компетенції;

представляє суспільство, виступає від його імені як усередині держави, так і за її межами;

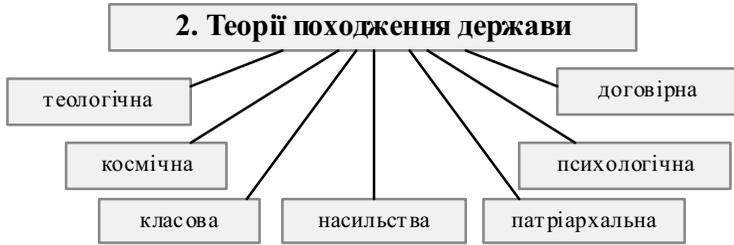
організовує членів суспільства для вирішення питань, що стосуються різних сфер їхнього життя (наприклад збір податків), а також життя суспільства в цілому;

має суверенітет — є вищою за значенням і силою складовою суспільства, у сфері загальносуспільних інтересів усі інші соціальні організації їй підпорядковуються;

внутрішня побудова держави здійснюється за ієрархією, тобто підпорядкованістю нижчих організаційних структур (місцевих органів державної влади і управління, державних підприємств і установ) вищим і загальнодержавним структурам (парламенту, президенту, уряду);

державна володіє спеціальним апаратом управління і примусу, повноваження якого поширюються на все суспільство;

здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкового характеру, що забезпечується можливістю застосування державного примусу.

Теологічна теорія — автор Фома Аквінський. Вчення побудовано на ієрархії форм: від Бога — чистого розуму — до духовного і матеріального світу. Проголошення походження держави від Бога обґрунтовує її вічність і непорушність, виправдовує найреакційніші держави, вказує на те, що будь-яке посягання на державу приречене на поразку, оскільки владу вкладено в руки правителя Богом і вона покликана захищати благо всіх. Теорія обґрунтовує панування духовної влади над світською владою, церкви над державою. Кожній людині належить змиритися перед волею Бога, який встановив державну владу, підкоритися тій владі, що санкціонована церквою.

Для сучасної світської трактовки походження держави раціональним зерном можна вважати ідею про затвердження порядку як загального блага в державі. Правда, такий порядок, згідно з цією теорією, створюється за допомогою божественної сили, що виключає активність особистості.

Патріархальна теорія — її сутність полягає у твердженні, що держава походить від сім'ї та є наслідком історичного розвитку і розростання останньої, а тому абсолютна влада монарха — це продовження батьківської влади.

Платон і Аристотель пояснюють виникнення і суть держави природою людини, яка відчуває потребу у спілкуванні, а тому прагне жити в суспільстві. Держава є природним результатом змін у сфері людських співтовариств, вона виникає у процесі історичного розвитку сім'ї. Тому держава є засобом вирішення спільних прав, забезпечує політичне життя самого народу і людини. Її мета — досягнення блага людей. Громадянин цілком належить державі, саме держава визначає все його життя і діяльність.

Основними представниками є Аристотель, Р. Фільмер, М. Михайловський, М. Покровський. Р. Фільмер у праці «Патріархія чи природна влада короля» стверджував, що абсолютна влада монарха бере початок безпосередньо від Адама: держава виростає з

сім'ї, а влада монарха через Адама дана Богом і непідвладна жодним людським законам.

У наш час ця теорія не може бути сприйнята, проте деякі її елементи, передусім роль сім'ї у становленні державності, повинні враховуватися.

Теорія насильства — держава виникла як результат завоювання одних племен іншими, поневолення одного народу іншим. У результаті розшарування общини одна з них стає переможцем, і, відповідно, пануючим класом. Примусовий апарат, який створюється переможцем для управління переможеними, перетворюється на державу. Держава є тією силою, яку утворюють завоювальники для утримання в покорі завойованих народів і зміцнення влади переможців. Насилля і покарання володарюючими підвладних стає основою виникнення економічного панування. Представники теорії: Л. Гумплович, К. Каутський, Е. Дюринг.

Ряд ідей теорії насильства заслуговує на увагу. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом певного часу (наприклад Золота Орда). Елементи насильства супроводжують утворення будь-якої держави (римської, давньогерманської, Київської Русі). Насильство — боротьба між Північчю і рабовласницьким Півднем — відіграло певну роль в утворенні США.

Теорія суспільного договору — пояснює виникнення держави внаслідок об'єднання людей на основі добровільної згоди (договору) про те, що одні будуть управляти, а інші виконувати їх управлінські рішення. Представники теорії: Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо (праця «Про суспільний договір»), О. Радищев, Кант.

В основі теорії лежить теза про те, що державі передують природний стан людей. Це уявлялося авторам теорії неоднозначно. Гоббс вважав, що, в природному стані відбувається «війна всіх проти всіх». Руссо, навпаки, змальовував яскраву картину свободи й рівності. Проте усі вони розглядали державу як продукт людської діяльності і намагання людей вижити. Домовившись про створення держави, люди або передають правителю частину своїх природжених прав, щоб потім отримати їх з його рук (один варіант трактовки походження держави), або домовляються про збереження своїх природних прав (другий варіант). У будь-якому випадку передбачається забезпечення прав і свобод особистості в межах держави.

Об'єктивні причини виникнення держави не можна пояснити лише договором. Їх значно більше. Разом з тим договір відіграє

значну роль у створенні ряду держав, у практиці їх державного будівництва. Так, Конституцією США закріплений договір між народами, що перебувають у складі держави, і визначені його цілі: утвердження правосуддя, охорона внутрішнього спокою, організація спільної оборони, сприяння загальному благополуччю.

Психологічна теорія — держава виникла завдяки особливим властивостям психіки людей. Людській психіці, начебто, притаманна потреба покори, наслідування, усвідомлення, залежності від видатної особистості. Народ є інертною масою і не здатний приймати рішення, а тому потребує постійного керівництва. Представником цієї теорії був Л.Петражицький.

Соціально-економічна (класова) теорія — держава розглядається як знаряддя класової боротьби, як машина для гноблення одного класу іншим, для підтримання панування одного класу над іншим. Суть держави полягає в диктатурі класу, що панує економічно й політично. Диктатура класу визначає основні цілі, завдання і функції держави.

Згідно з марксизмом виникнення держави пов'язується з розшаруванням суспільства на класи. Суспільна організація стає державою, коли її зміст і функції зводяться до захисту інтересів групи, що володіє основними засобами виробництва. Держава як частина надбудови визначається ознаками виробничих відносин, насамперед відносинами власності на основні засоби виробництва.

Великий акцент на ролі класів і класової боротьби у виникненні держави привів прибічників цієї теорії до ряду міфічних висновків. Держава оголошувалася тимчасовим явищем, що виникає разом з виникненням класів. Вважалося, що держава відмирає разом з відмиранням класів і встановлюється суспільство комуністичного самоуправління.

Космічна теорія — виникнення держави пов'язане із завезенням на Землю політичної організації суспільства з Космосу іншими цивілізаціями.

Сучасні уявлення про загальні закономірності виникнення держави і права ґрунтуються на тому, що держава виникає внаслідок розвитку і занепаду первісного ладу, розвитку способу виробництва, що й визначає соціальні зміни в суспільстві.

Загальні причини виникнення держави і права:

1) три поділи праці (виокремлення скотарських племен, відокремлення ремесла від рільництва, виникнення й розвиток торгівлі);

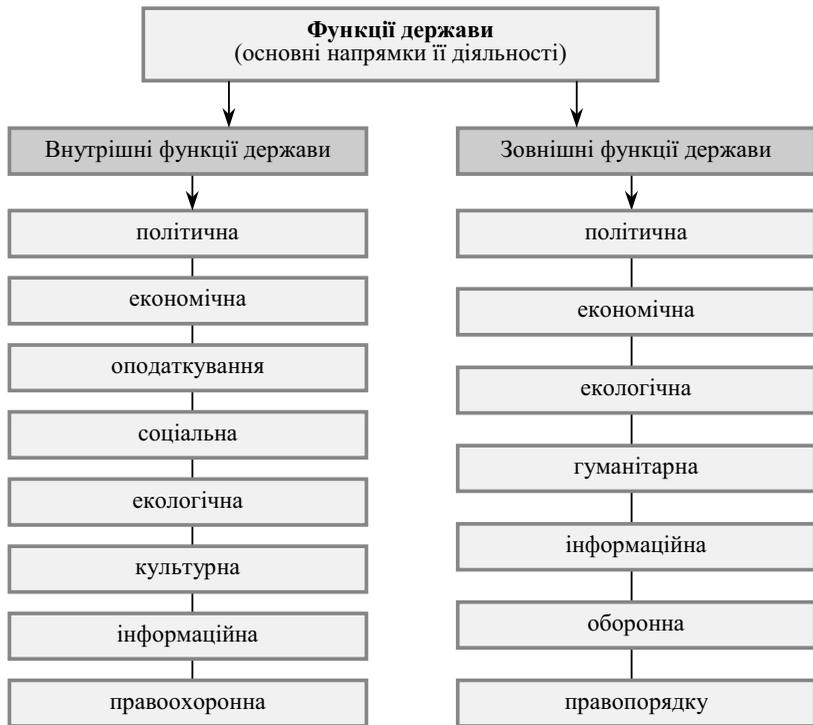
2) поява надлишкового продукту, патріархальної сім'ї, приватної власності та майнової нерівності;

3) утворення класів як великих груп людей з різними інтересами та виникнення міжкласових конфліктів;

4) неспроможність суспільної влади первісного ладу врегулювати класові суперечності й конфлікти та виникнення держави як політичної організації публічної влади.

Право, як і держава, виникло завдяки необхідності управляти соціальними процесами. Юридичне право виникає лише з виникненням держави, тому закономірності виникнення держави стосуються й виникнення права.

3. Характеристика функцій держави

Функції держави — це основні напрями діяльності держави, що розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві.

Функції не є власне юридичними чи політичними поняттями. Термін був запозичений з математики. Найбільш розгорнуто фу-

нкціональний підхід був запропонований німецьким вченим Е. Кассіером (1874—1945), який розробив теорію функцій, що значно вплинула на філософське трактування функцій. Проте існує тенденція до розширеного тлумачення цього терміна, зокрема функція розглядається як діяльність, обов'язок, робота. Функцію слід відрізнити від мети та завдань, що вирішує система, від її практичної діяльності.

Отже, функції держави — це основні соціально важливі напрями її діяльності на конкретному історичному етапі розвитку.

Головні завдання і цілі держави на певній стадії її розвитку зумовлені економічними, політичними, соціальними та іншими умовами її існування. Відтак основні напрями її діяльності, тобто її функції, мають об'єктивний характер, спричинений потребами життя, суспільства. Здійснення функцій держави має постійний, систематичний характер і відбувається протягом усього часу існування об'єктивно зумовлених завдань, що стоять перед державою. Вони виникають, здійснюються і розвиваються відповідно до тих завдань, що належить виконувати державі у конкретних історичних умовах.

Так, в умовах існування в суспільстві антагоністичних класових протиріч функції рабовласницьких і феодалських держав були спрямовані на реалізацію їх головного призначення, яке полягало у здійсненні організованого примусу в межах усього суспільства з метою забезпечення реалізації інтересів пануючого класу. У сучасних умовах функції демократичної держави покликані сприяти реалізації її основного призначення — забезпечення загально-суспільного блага, тобто створення сприятливих умов для існування і розвитку усіх без винятку існуючих в суспільстві соціальних груп.

Функції держави пов'язані з тими суспільними відносинами, на які держава намагається активно впливати своєю політикою відповідно до своїх потреб.

Види функцій держави.

1. За соціальним призначенням державної діяльності — основні і неосновні.

Основні функції — такі напрями діяльності держави, без здійснення яких вона не може нормально функціонувати і розвиватися, характеризують призначення держави, найбільш важливі напрями її діяльності на певному етапі розвитку — *функції оборони країни, захисту правопорядку, законності, охорони прав і свобод громадян* тощо.

Неосновні — є складовими елементами основних функцій, але окремо не розкривають сутності держави. Так, у складі такої

основної функції держави, як оборона країни, можна виділити низку її неосновних функцій: *зміцнення збройних сил*, розвиток науково-технічного прогресу для *забезпечення їх озброєнням*, забезпечення відповідних пропорцій військового і цивільного виробництва тощо.

2. За сферами діяльності держави функції поділяються на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні — здійснюються в межах даної держави і забезпечують внутрішню політику держави:

— *політична* — спрямування внутрішньої політики держави, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя;

— *економічна* — регулювання сфери економічних відносин, створення умов для розвитку виробництва; організація виробництва на основі визнання і захисту різних форм власності, підприємницької діяльності; прогнозування розвитку економіки;

— *оподаткування і фінансового контролю* — організація і забезпечення системи оподаткування і контролю над легальністю доходів громадян та їх об'єднань, а також за витрачанням податків;

— *соціальна* — забезпечення соціальної безпеки громадян, створення умов для повного здійснення їх права на труд, достатній життєвий рівень; ліквідація і пом'якшення соціальних протиріч через гуманну і справедливу політику;

— *екологічна* — забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території держави; охорона і раціональне використання природних ресурсів; збереження генофонду народу;

— *культурна (духовна)* — консолідація нації, розвиток національної самосвідомості; сприяння розвитку самобутності усіх корінних народів і національних меншин; організація освіти; сприяння розвитку культури, науки, охорона культурної спадщини;

— *інформаційна* — організація і забезпечення системи отримання, використання, поширення і збереження інформації;

— *правоохоронна* — забезпечення охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян, законності і правопорядку, навколишнього середовища, встановлених і регульованих правом усіх суспільних відносин.

Зовнішні — забезпечують здійснення зовнішньої політики держави:

— *політична (дипломатична)* — встановлення і підтримання дипломатичних відносин з іноземними державами відповідно до загальноприйнятих норм і принципів міжнародного права;

— *економічна* — встановлення і підтримання економічних відносин з іноземними державами; розвиток ділового партнерства і співробітництва в економічній сфері з усіма державами, незалежно від їх соціального ладу і рівня розвитку; інтеграція у світову економіку;

— *екологічна* — підтримання екологічного виживання на планеті;

— *гуманітарна (культурна)* — підтримання та розвиток культурних і наукових зв'язків з іноземними державами; забезпечення збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що мають культурну цінність; вживання заходів до повернення культурних цінностей свого народу, що знаходяться за рубежом;

— *інформаційна* — участь у розвитку світового інформаційного простору, встановлення режиму використання інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими державами;

— *оборона держави* — захист державного суверенітету від зовнішніх посягань як економічними, дипломатичними, так і воєнними способами;

— *підтримка світового правопорядку* — участь у врегулюванні міжнаціональних і міждержавних конфліктів; боротьба з міжнародними злочинами.

3. За строками виконання.

Постійні — здійснюються протягом усього часу існування даної держави (оборона країни, охорона правопорядку);

Тимчасові — здійснюються протягом певного проміжку в часі, наприклад, під час стихійного лиха, війни.

4. Поняття та елементи механізму держави. Органи держави

Держава повністю не зливається із суспільством, не розчиняється в ньому, вона є організацією, яка певним чином відокремлена від суспільства, інституалізована у вигляді механізму держави, має власні закономірності становлення, функціонування й розвитку, особливі потреби та інтереси. Кожна держава для повноцінного здійснення своїх завдань і реалізації функцій повинна мати державні організації, які у своїй сукупності утворюють механізм держави.

Механізм держави — цілісна ієрархічна система державних органів, які здійснюють її завдання і реалізують функції.

Ознаки механізму держави:

ієрархічна система, тобто система, побудована на основах субординації і координації — обов'язкове виконання рішень вищих органів нижчими органами;

цілісна система внутрішньо організованих елементів, яка має єдині принципи побудови, єдині завдання і цілі діяльності;

чітко визначені зв'язки між елементами цієї системи, кожен з яких має певну сферу діяльності і компетенцію. Як механізм годинника складається з різних елементів, так і механізм держави, маючи єдність, включає органи, блоки, підсистеми і навіть самостійні гілки влади: законодавчу, виконавчу, судову. У цій розчленованості прослідковується ієрархія: різні державні органи, їх блоки, підсистеми займають неоднакове місце у державному механізмі, але всі разом вони повинні діяти узгоджено, без зупинки;

має *єдину бюджетну, грошову, банківську системи, державну власність*, які складають її організаційно-економічну основу;

динамічна і реально працююча система, за допомогою якої функціонує держава, здійснюється управління суспільством.

Структура механізму держави:

1) *державні органи*, які мають владні повноваження, тобто державний апарат, який включає два важливих структурних елементи:

а) *апарат управління*, до якого входять чиновники — державні службовці, які спеціально займаються управлінням;

б) *апарат примусу* — армія, поліція, розвідка і контррозвідка, митниця, тюрми, виправні установи та ін.;

2) *державні установи, державні підприємства*, які не мають владних повноважень (у сфері охорони здоров'я, наукових досліджень, навчально-виховна, духовна сфера та ін.).

Державні підприємства та установи — це організації, які під керівництвом державних органів (апарату держави) практично здійснюють функції держави у сфері виробничої діяльності, безпосередньо пов'язані зі створенням матеріальних цінностей (державні підприємства), чи діяльності, пов'язаної зі створенням нематеріальних цінностей (державні установи).

Таким чином, державні підприємства та установи відрізняються від органів держави, але вони належать до державних організацій: державний апарат забезпечує реалізацію функцій держави завдяки діяльності підприємств і установ, якими керує.

Відповідно до форм власності, встановлених Законом України «Про власність» від 7 лютого 1991 р., до механізму держави в

Україні у повному обсязі належать лише державні підприємства, які діють на основі загальнодержавної власності.

Орган держави — частина державного апарату — група осіб або одна особа, які наділені юридично визначеними державно-владними повноваженнями для виконання завдань і функцій держави.

Кожен орган держави створюється для здійснення певного виду державної діяльності, тобто має свій предмет, завдання і функції.

Ознаки органів держави:

1) формується державою або безпосередньо народом (парламент) відповідно до закону і функціонує на його основі;

2) має передбачені конституцією або іншими законами спеціальні функції, які він здійснює від імені держави;

3) має державно-владні повноваження, які дозволяють йому здійснювати юридично обов'язкові дії (видає нормативні та індивідуальні акти; здійснює контроль за точним та неухильним виконанням вимог, передбачених цими актами; забезпечує і захищає ці вимоги від порушень шляхом застосування засобів виховання, переконання, стимулювання, у випадку необхідності — державного примусу);

4) функціонально взаємодіє з іншими органами у процесі реалізації своїх повноважень, керується принципом «дозволено лише те, що прямо передбачено законом»;

5) складається зі службовців, які перебувають в особливих відносинах між собою та органом: обсяг, порядок використання ними владних повноважень встановлюються законом і отримують конкретизацію у посадових інструкціях, штатних розписах та ін.;

6) має необхідну матеріальну базу — державне майно, свій рахунок у банку, джерело фінансування — державний бюджет;

7) має організаційну структуру (будова за видами окремих служб і кількісним складом), територіальний масштаб діяльності, систему службової підзвітності і службову дисципліну.

З питанням організації та діяльності державного апарату тісно пов'язана **теорія поділу влад**. Вона належить до тих політико-правових доктрин, що мають складну історію свого становлення і розвитку. Традиційно її пов'язують з ім'ям Ш. Монтеск'є (1689—1755), який виробив схему, відповідно до якої влада в державі повинна бути поділена між законодавчими, виконавчими та судовими органами. Кожна з влад стосовно іншої є самостійна і незалежна, що виключає можливість узурпації всієї влади в державі

якоюсь однією особою чи окремим органом держави. Пізніше Ж.-Ж. Руссо запропонував розглядати ці три влади як особливі явища єдиної найвищої влади всього народу.

Слід зазначити, що у вітчизняній історії задовго до Монтеск'є були спроби створити конституційний проект незалежної України з урахуванням принципу поділу влад, їх єдності і взаємодії («Пакти і Конституції» Пилипа Орлика, 1710 р.): *законодавча влада* — Генеральна Рада; *виконавча влада* — гетьман, генеральна старшина й обрані представники від кожного полку; *судова влада*. «Пакти і Конституції» Пилипа Орлика заклали основні принципи республіканської форми державного правління.

Уперше конституційне закріплення теорія поділу влад дістала в Конституції США 1787 р., в якій від імені всього американського народу були розподілені повноваження органів державної влади — конгресу, президента і підзвітних йому міністерств, судів.

Згідно з Конституцією України єдиним *органом законодавчої влади* в країні є Верховна Рада.

Вона правомочна розглядати важливі питання, що не входять до компетенції органів державної виконавчої чи судової влади, а також не вирішуються виключно всеукраїнським референдумом. Верховна Рада України складається з 450 депутатів України і працює сесійно. Сесії Верховної Ради України складаються з пленарних засідань комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради.

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України згідно зі ст. 93 Конституції України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України.

Президент України є главою держави, який виступає від імені держави, гарантує державний суверенітет, територіальну цілісність України, додержання прав і свобод людини і громадянина.

Крім цього статус глави держави передбачає здійснення ним об'єднуючої функції щодо діяльності окремих гілок державної влади, виконання Президентом ролі арбітра між органами законодавчої і виконавчої влади у разі непорозуміння між ними.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів *виконавчої влади*.

Він відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою, підконтрольний та підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України.

Судову владу в Україні здійснюють Верховний Суд України, вищі спеціалізовані суди, апеляційні та місцеві суди, спеціалізовані суди.

Особлива роль у системі судової влади належить Конституційному Суду України — єдиному органу конституційної юрисдикції в Україні, що вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

5. Поняття та ознаки правової держави

Вперше термін «правова держава» було вжито німецькими вченими К. Т. Велькером (1813), І. Х. Фрайхер фон Аретином (1824). Створення юридично завершеного поняття «правова держава» пов'язують з ім'ям Р. Моля. У 1829 р. він дав визначення правової держави як конституційної держави, яка повинна базуватися на закріпленні в конституції прав і свобод громадян, на забезпеченні судового захисту людини.

В Україні вчення про правову державу виникло у другій половині XIX ст. Активно працювали над створенням теорії правової держави вчені *Б. Кістяківський, М. Коркунов, Г. Шершеневич* та ін.

Правова держава — це новий етап розвитку державності. Її не можна проголосити — вона повинна скластися як результат реформ економічних, політичних, державних і правових інститутів, реальної зміни характеру взаємовідносин між суспільством, державою і особистістю.

Правова держава — це така держава, в якій лише юридичними засобами забезпечуються верховенство права, реальне здійснення, гарантування, охорона, захист і поновлення порушених прав людини і громадянина, взаємна відповідальність держави та особи, контроль і нагляд за створенням та застосуванням юридичних законів. Відсутня жорстка регламентація з боку держави щодо забезпечення гласності, свободи слова, критики, існує право вільного в'їзду та виїзду, обміну інформацією, науковими та освітянськими технологіями з іншими державами.

Ознаки правової держави:

1) панування права в усіх сферах суспільних відносин, що підлягають державному врегулюванню. Це не дає можливість приймати й реалізовувати свавільних рішень, які виходять з якихось приватних інтересів і не враховують потреби інших членів суспільства. Право визначає зміст чинних законів;

2) взаємна відповідальність держави і громадянина, державних органів та посадових осіб, що перетворює їх на рівноправних соціальних партнерів;

3) наявність широких, демократичних й реальних прав і свобод людини і громадянина;

4) функціонування реальних та ефективних засобів захисту й відновлення прав і свобод людини і громадянина у випадках їх протиправного порушення чи обмеження;

5) організація і поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову;

6) розвинена система чинного законодавства;

7) провідна роль суду в розв'язанні спірних питань і конфліктних ситуацій;

8) ефективна діяльність інших правоохоронних органів у забезпеченні законності і правопорядку;

9) високий рівень правосвідомості та правової культури громадян, професіоналізму працівників правоохоронних органів.

У 80-х рр. ХХ ст. ідея створення правової держави актуалізувалася у країнах колишнього соціалістичного табору як реакція на тоталітарний режим, адміністративно-командні методи влади, порушення прав людини. Вітчизняна наука прийняла концепцію «правова держава» у результаті перебудови, проголошеної у 1985 р.

Україна, коли стала самостійною, незалежною державою, визначила орієнтацію свого розвитку на побудову демократичної, соціальної, правової держави.

ІНДИВІДУАЛЬНА САМОСТІЙНА РОБОТА

1. Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення:

1. Принципи організації і функціонування державного апарату України.

2. Зміст основних та неосновних функцій держави.

2. Підготувати реферат на тему:

1. Поняття, сутність та походження держави.

2. Теорії походження держави.

3. Основні функції держави.

4. Поняття та основні ознаки правової держави.

МІНІ-МОДУЛЬ 1.2

ФОРМА ДЕРЖАВИ

Мета: ознайомити студентів з поняттям форми держави та її складовими елементами.

Основна проблема: засвоєння сутності понять «форма державного правління», «форма державного устрою», «форма державного режиму», виявлення основних рис парламентсько-президентської республіки.

Провідна ідея: кожна держава має бути певним чином організована, влада має здійснюватися певними методами та способами.

Обрані методи: лекція з елементами дискусії.

Основні поняття теми:

Форма державного правління — порядок організації і взаємодії вищих органів державної влади та управління (республіка і монархія).

Форма державного устрою — територіальний устрій держави та відповідна організація державних органів, насамперед співвідношення держави як цілого з її складовими частинами (унітарна, федерація, конфедерація).

Форма державно-правового режиму — форми і методи здійснення державної влади, рівень участі громадян в управлінні справами держави і суспільства (демократичний, антидемократичний: тоталітарний, авторитарний).

Президентсько-парламентська республіка — змішана форма правління. Ознаки *президентської* республіки — вибори президента населенням, широке коло його повноважень, можливість розпуску парламенту; *парламентської* республіки — обов'язкове затвердження парламентом кандидатури прем'єр-міністра, можливість вираження парламентом недовіри Кабінету Міністрів та дострокове припинення повноважень Президента шляхом імпічменту.

Демократичний державно-правовий режим — стан політичного життя, за якого державна влада здійснюється демократичними методами на основі широкої й реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні і здійсненні державної політики, утво-

ренні та діяльності органів держави, на неухильному дотриманні основних прав людини і громадянина.

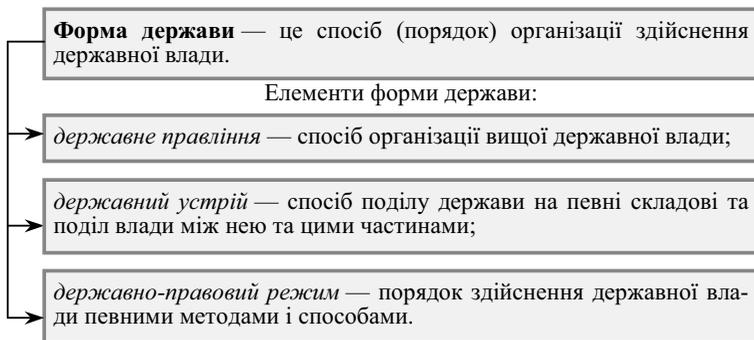
Антидемократичний державно-правовий режим — звуження або усунення можливості реального впливу громадян та їх об'єднань на управління державою, обмеження або порушення основних прав людини, зосередження влади в руках неконтрольованої народом групи осіб чи однієї особи.

ПЛАН

1. *Форма держави та її складові елементи.*
2. *Форма державного правління.*
3. *Форма державного устрою.*
4. *Державно-правовий (державний) режим.*
5. *Особливості елементів форми української держави.*

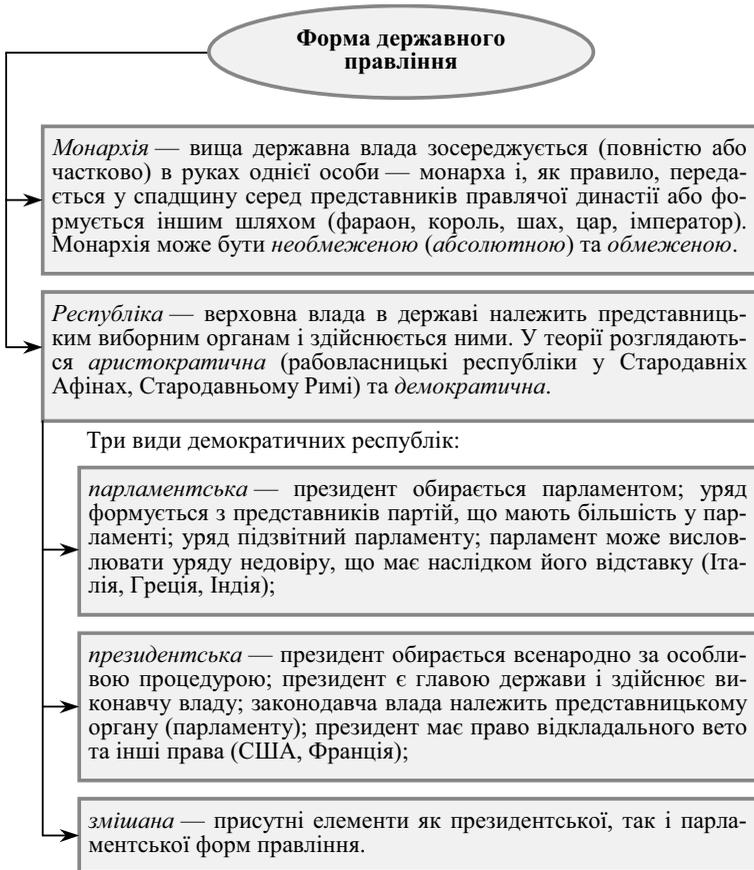
1. Форма держави та її складові елементи

У сучасній теорії держави поняття форми держави є одним із найважливіших понять.

Отже, поняття форми держави характеризує державу з погляду існуючих у ній форми правління, форми державного устрою та форми державно-правового режиму. Форма держави завжди має відповідне правове закріплення. Усі її елементи мають правову основу — вони фіксуються в конституціях, законах, підзаконних актах.

2. Форма державного правління

У сучасних умовах чисті форми президентських чи парламентських республік порівняно рідкі. Поширення дістали змішані форми — президентсько-парламентські та парламентсько-президентські республіки.

Україна має змішану форму правління.

Ознаки *парламентської* республіки — призначення Верховною Радою Прем'єр-міністра України за поданням Президента України відповідно до пропозиції коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України; здійснення контролю за діяльністю Ка-

бінету Міністрів України; усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпічменту) та ін.

Ознаки *президентської* республіки — вибори Президента населенням країни; можливість припинення повноважень Верховної Ради України; зупинення дії актів Кабінету Міністрів України; право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України та ін.

3. Ф орма державного устрою

Форма державного устрою — національно-територіальна та адміністративно-територіальна організація державної влади. Територія держави поділяється на окремі національно-політичні чи адміністративні одиниці, які характеризуються співвідношенням частин держави та її органів із державою в цілому та між собою. Теорія права розрізняє просту та складну форми державного устрою.

Проста (унітарна) держава — єдина держава, що не має всередині відокремлених державних утворень, які користуються певною самостійністю (не мають ознак суверенітету).

Ознаки унітарної держави:

- 1) не входять державні утворення з ознаками суверенітету;
- 2) єдина система державних органів;
- 3) єдина конституція і єдина система законодавства;
- 4) єдине громадянство;
- 5) у міжнародних відносинах держава виступає як єдиний представник.

Простими (унітарними) державами називають себе країни Балтії, Польща, Білорусь та ін. Згідно з ч. 2 ст. 2 Конституції нашої держави Україна є унітарною державою.

Складні форми державного устрою — федерація і конфедерація.

Федерація — це складна держава, до якої входить кілька територіальних утворень (суб'єктів федерації), що володіють суверенітетом або мають ознаки державності.

Два різновиди федерації:

- а) *союзна федерація* (заснована на договорі), суб'єктами якої є суверенні держави, що зберігають за собою значний обсяг повноважень, аж до права виходу зі складу федерації; приклад — колишній СРСР;

б) *федерація, заснована на автономії*, суб'єктами якої є державні утворення, що не мають суверенітету, але мають певні ознаки державності у вигляді повноважень самостійно вирішувати питання місцевого значення (приклад — Російська Федерація).

Конфедерація — союз держав, об'єднаних для досягнення певних цілей одним або кількома органами (наприклад військовими) при збереженні в інших питаннях повної самостійності.

Ознаки конфедерації: 1) відсутність законодавчих органів; 2) відсутність загального законодавства, громадянства, судової та фінансової систем; 3) рішення загальних конфедеративних органів для членів конфедерації не є обов'язковим і їх невиконання не має ніяких санкцій; 4) наявність безумовного права виходу зі складу конфедерації у кожного суб'єкта.

Конфедерація — це досить нестійка, перехідна форма від співіснування повністю незалежних держав до їх федерації або до утворення нової унітарної держави. Через етап конфедерації у своєму розвитку пройшли США, Нідерланди, Швейцарія, яка і нині офіційно називається конфедерацією. З 1981 по 1989 рр. існувала конфедерація Сенегамбія, що об'єднувала Сенегал і Гамбію.

4. Державно-правовий (державний) режим

Державно-правовий режим — це сукупність форм і методів здійснення державної влади та рівень участі громадян в управлінні справами держави і суспільства.

Важливим є те, які методи переважають у процесі здійснення державної діяльності та досягнення цілей, що стоять перед державою, а також наскільки реально громадяни впливають на стан державних і суспільних справ. Розрізняють демократичний і антидемократичний державно-правові режими.

Демократичний державно-правовий режим — стан політичного життя, за якого державна влада здійснюється демократичними методами на основі широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні і здійсненні державної політики, утворенні та діяльності органів держави, на неухильному дотриманні основних прав людини і громадянина.

Різновиди демократичного державно-правового режиму — режим парламентської демократії, демократично-ліберальний, національно-демократичний та ін.

Антидемократичний державно-правовий режим — звуження або усунення можливості реального впливу громадян та їх

об'єднань на управління державою, обмеження або порушення основних прав людини, зосередження влади в руках не контролюваної народом групи осіб чи однієї особи.

Різновиди — авторитарний, тоталітарний, вождизм, військово-диктаторський, фашистський, расистський та ін.

Авторитарний режим — державна влада концентрується в руках правлячої верхівки. Допускаються деякі розмежування політичних сил, існують легальні можливості через представницькі органи чи громадські об'єднання обстоювати інтереси певних верств населення. Але якщо виникає різке протистояння політичних сил, спрацьовує механізм дії реакційного закону чи прямого насильства.

У більшості сучасних країн твердо встановилися певні різновиди демократичних державно-правових режимів (країни Північної та Західної Європи, Північної Америки). У небагатьох країнах, переважно Близького Сходу, Африки, зберігаються різні модифікації антидемократичних державно-правових режимів.

5. Особливості елементів форми української держави

На сучасному етапі розвитку України питання про форму держави набуває особливого значення, адже воно стосується найважливіших аспектів організації та діяльності молоді суверенної держави. Тому правильне розуміння відповідних теоретичних положень, що виходять з аналізу світового досвіду державно-правового будівництва, застосування їх до конкретних умов і національних традицій може суттєво сприяти створенню життєздатної форми Української держави, яка забезпечить прогресивний розвиток і розквіт усього суспільства.

В Україні відбуваються процеси становлення і розвитку *демократичного державно-правового режиму*, основи якого знайшли своє закріплення в Конституції України 1996 р.

Відповідно до ст. 1 Конституції Україна проголошується суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою.

Конституція характеризує Україну як демократичну державу, яка *за формою правління є республікою* (ст. 5). Про демократичний характер нашої держави свідчить те, що законодавчий орган, Президент України, місцеві ради обираються громадянами України на принципах періодичних, конкурентних, вільних виборів.

Україна має змішану форму правління. У результаті внесення змін і доповнень до Конституції України законом від 8 грудня 2004 р. Україна є парламентсько-президентською республікою.

Частина 2 ст. 2 Конституції закріплює положення про те, що *за своїм державним устроєм Україна є унітарною державою*. Автономна Республіка Крим має статус адміністративно-територіальної одиниці, є невід'ємною складовою частиною України. Унітарна форма державного устрою для України є найбільш виправданою, оскільки відповідає її етнічному складу, історичному минулому, економічним та культурним реаліям.

ІНДИВІДУАЛЬНА САМОСТІЙНА РОБОТА

1. Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення:

- 1. Необмежені монархії в сучасному світі.*
- 2. Різновиди демократичних і недемократичних режимів.*

2. Підготувати реферат на тему:

- 1. Унітарна держава.*
 - 2. Федерація та конфедерація.*
 - 3. Авторитарний та тоталітарний режими.*
-

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ПОХОДЖЕННЯ ПРАВА

Мета: розкрити поняття права, його ознаки, принципи права та функції права, проаналізувати місце норм права в системі соціальних норм та основні джерела (форми) права.

Основна проблема: з'ясування відмінностей права як регулятора суспільних відносин від інших соціальних норм.

Провідна ідея: сутність права полягає в тому, що воно є соціальним регулятором, положення якого ґрунтуються на надбаннях розвитку людської цивілізації і культури та який є критерієм визначення правомірності або неправомірності поведінки людей та їх об'єднань.

Обрані методи: лекція з елементами дискусії.

Основні поняття теми:

Право — це система загальнообов'язкових правил поведінки, які формулюються або санкціонуються державою, мають формально визначений характер і забезпечуються можливістю застосування державного примусу.

Принципи права — це основні ідеї, вихідні положення, що мають універсальність, загальну значущість, вищу імперативність (веління) і відображають суттєві положення права.

Охоронна функція права — спрямована на захист позитивних суспільних відносин, які мають загальне значення, найбільш важливих економічних, політичних, національних, особистих відносин, а також усунення соціально шкідливих і небезпечних діянь людей та їх об'єднань, відновлення порушених прав суб'єктів.

Регулятивна функція права виражається у встановленні позитивних правил поведінки, наданні суб'єктивних прав і покладенні юридичних обов'язків на суб'єктів права.

Джерела (форма) права — офіційно-документальні форми вираження і закріплення норм права, які виходять від держави і надають їм юридичне, загальнообов'язкове значення.

Нормативно-правовий акт — офіційний письмовий документ, прийнятий компетентними суб'єктами, у якому в односторонньому вольовому порядку встановлюються, змінюються чи скасовуються загальнообов'язкові правила поведінки.

Закони — нормативні акти вищого представницького органу держави, що регулюють найбільш важливі суспільні відносини і мають найвищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів.

Підзаконні акти — акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до його положень і на його виконання (Укази Президента України; постанови Верховної Ради України; декрети та постанови Кабміну України, Ради міністрів АРК та ін.).

Правовий звичай — правило поведінки, що складалося стихійно протягом тривалого часу і стало звичкою людей, ухвалено й охороняється державою.

Правовий прецедент — рішення конкретної юридичної справи, яке виносить судовий чи адміністративний орган держави (посадова особа) і яке стає обов'язковим для вирішення подібних справ у майбутньому.

Науково-правова доктрина — документи, що містять концептуально оформлені правові ідеї, принципи, які розроблені вченими з метою удосконалення законодавства та усвідомлені суспільством як обов'язкові.

Норма права — це обов'язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується відповідними державними органами в межах їх компетенції.

Соціальні норми — це правила поведінки людей та їх об'єднань, що покликані врегульовувати життя суспільства з метою забезпечення в ньому порядку і стабільності.

Корпоративні норми — встановлюються та забезпечуються об'єднаннями громадян і є обов'язковими лише для членів цих об'єднань. Вони залежать від завдань певних об'єднань і спрямовані на досягнення цілей, заради яких ці об'єднання створювалися. Вони мають відповідати Конституції України, законам та іншим нормативно-правовим актам. Закріплюються у статутах, положеннях, постановах.

Структура норми права являє собою її внутрішню будову, яка складається з таких компонентів: *диспозиція* — така частина норми права, в якій викладений зміст правила поведінки; *гіпотеза* — частина норми, в якій визначаються умови, за яких настає чинність правил, які встановлені в диспозиції (де, коли, за якої умови, в якому разі); *санкція* — частина правової норми, що містить вказівки стосовно юридичних наслідків порушення правила, зафіксованого у диспозиції, або умов, визначених у гіпотезі.

ПЛАН

1. *Поняття та сутність права.*
2. *Принципи права: поняття, види, зміст.*
3. *Поняття і види функцій права.*
4. *Місце норм права в системі соціальних норм.*
5. *Джерела права.*

1. Поняття та сутність права

Право, як і держава, належить до явищ не тільки найбільш важливих, а й найбільш складних. Намагаючись зрозуміти, що таке право і яка його роль у житті, ще римські юристи звертали увагу на те, що воно не вичерпується якимось одним значенням. Право, на їх думку, вживається щонайменше у двох значеннях. По-перше, означає те, що «завжди є справедливим і добрим», тобто природне право. По-друге, право — це те, що є «корисним для всіх або для багатьох у державі, таким є цивільне право».

З розвитком суспільства і держави у людей змінювалося уявлення про право. З'явилася велика кількість правових ідей, теорій, концепцій. Проте основи, закладені ще римськими юристами, хоча й у модернізованому вигляді, збереглися. У першу чергу це стосується таких правових інститутів, як власність, спадкування, купівля-продаж та ін.

Щоб у цьому переконатися, досить розкрити знаменитий Кодекс Наполеона (Цивільний кодекс сучасної Франції) 1804 р., який було підготовлено на основі глибокого вивчення і широкого використання римського права.

Слід відзначити, що більшість інститутів римського права як своєрідне першоджерело постійно використовувалися і продовжують використовуватися при розробці цивільних кодексів та інших нормативно-правових актів в різних державах. Подібний вплив римського права на правові системи багатьох країн, сприйняття ними найбільш важливих його принципів та інститутів, називається в юридичній літературі *рецепцією римського права*. Цей процес значною мірою вплинув на характер і зміст цих правових систем, а також на визначення поняття права.

Термін «право» вживають в різних значеннях:

— у загальносоціальному значенні (певні можливості, що має соціальний суб'єкт).

— право як юридичне явище (сукупність юридичних норм, з допомогою яких регулюються суспільні відносини).

— право конкретних країн (наприклад право України).

Право — надання людині блага чи можливості. Людина наділена правами тільки тому, що вона є людиною і належить до роду людського. Права накладають на держави правові зобов'язання, якщо вони кодифіковані в законі, міжнародних договорах, які ця держава ратифікувала. Захист прав людини є частиною міжнародного звичаєвого права.

Велике загальнолюдське значення мають такі акти нашого часу, як:

Загальна декларація прав людини (1948);

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966);

Європейська конвенція прав та основних свобод людини (1950) та ін.

У них закріплені не лише найгуманніші загальнолюдські інтенси, а й вічні загальнолюдські цінності.

Право — це система загальнообов'язкових правил поведінки, які формулюються або санкціонуються державою, мають формально визначений характер і забезпечуються можливістю застосування державного примусу.

Ознаки права:

Системність права означає, що його приписи не відокремлені один від одного, а взаємопов'язані, і у своїй сукупності утворюють чітку ієрархічну структуру.

Загальнообов'язковість права означає необхідність безумовного виконання його приписів усіма суб'єктами, які підпадають під юрисдикцію держави, незалежно від їх бажання.

Формальна визначеність права означає однозначну сформульованість його приписів (норм) у нормативно-правових актах (законах, постановах тощо) — офіційних письмових документах, що видаються від імені держави.

Формулювання права державою означає, що держава у новому праві формулює нове правило поведінки, яке до цього часу не існувало в суспільстві.

Санкціонування права державою означає, що держава запозичує правило поведінки, яке вже існує у межах інших соціальних норм (у звичаї, у нормі моралі тощо) і, формально закріплюючи його у нормативно-правовому акті, надає йому властивостей норми права.

Можливість застосування державного примусу означає, що поведінка, яка не відповідає приписам права, є караною, тому має

наслідком притягнення суб'єкта, який її вчинив, до юридичної відповідальності.

Отже, право — це особливий засіб соціального регулювання, який на відміну від норм моралі, звичаїв, традицій тощо, характеризується ознаками, що визначають його взаємодію з державою та інші особливі характеристики. У тісному зв'язку з державою полягає основна відмінність права як регулятора суспільних відносин від інших соціальних норм (моралі, звичаїв, норм громадських організацій), дотримання яких примусовою силою держави не гарантується. Тільки держава забезпечує юридичне правове регулювання поведінки людей та їх колективів у межах всього суспільства. Право визначає становище особистості у суспільстві та державі.

У такому розумінні право є ознакою цивілізації, культури суспільства, являє собою соціальну цінність, як благо для суспільства взагалі, так і для кожного його члена. Право як прояв цивілізації, продукт громадянського суспільства на чільне місце покладає визнання людини як розумної вільної істоти, спроможної самостійно вирішувати, що для неї добре, а що погано, тобто діє презумпція свободи особи, визнання самостійності, автономності (від волі держави) її поведінки у сфері особистого життя.

Отже, сутність права полягає в тому, що воно є соціальним регулятором, положення якого ґрунтуються на надбаннях розвитку людської цивілізації і культури та який є критерієм визначення правомірності або неправомірності поведінки людей та їх об'єднань.

2. Принципи права: поняття, види, зміст

Принципи права — це основні ідеї, вихідні положення, які закріплені в законі, мають загальну значущість, вищу імперативність (веління) і відображають суттєві положення права.

Принципи права впливають на весь процес підготовки нормативно-правових актів, їх видання, встановлення гарантій дотримання правових вимог. Вони є основним критерієм для правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності державних органів. Від рівня їх дотримання залежить стабільність та ефективність правової системи.

Принципи права об'єктивно зумовлені економічним, соціальним, політичним ладом суспільства, що існує в певній країні, соціальною природою держави і права, характером пануючого полі-

тичного і державного режиму, основними принципами побудови і функціонування політичної системи певного суспільства.

Так, наприклад, принципи побудови і функціонування феодального права докорінним чином відрізняються від принципів побудови і функціонування рабовласницького чи сучасного права.

Також очевидно є різниця принципів сучасного романо-германського права, яке охоплює країни, в яких юридична наука і практика склалися виключно на основі римського права, — та мусульманського права, яке склалося на основі мусульманської релігії.

Як правило, принципи права закріплюються прямо в законодавчих актах (статтях, преамбулах конституцій, законів) або ж випливають зі змісту конкретних правових норм.

Принципи права відображають систему цінностей суспільства і мають чи повинні мати правову форму вираження і забезпечення.

Принцип загальнообов'язковості норм права для всього населення країни і пріоритету цих норм перед іншими соціальними нормами.

Принцип рівності перед законом і судом.

Принцип законності та юридичної гарантованості прав і свобод особи, зафіксованих у законі, охоплення нормами закону діяльності усіх службових осіб і державних органів.

Принцип справедливості — юридична відповідальність адекватна допущеному правопорушенню.

Принцип юридичної відповідальності за винну протиправну поведінку і визнання кожного невинним до тих пір, доки вина не буде встановлена судом — принцип презумпції невинуватості.

Принцип недопущення зворотної сили законів, які встановлюють нову або більш тяжку юридичну відповідальність, гуманності покарання, що сприяє виправленню засудженого.

3. Поняття і види функцій права

У юридичній науці термін «функція» вживається для характеристики соціальної ролі держави і права. Функція права — це реалізація його соціального призначення. Соціальне призначення формується з потреб суспільного розвитку. Відповідно до потреб суспільства створюються закони, спрямовані на закріплення певних відносин, їх регулювання чи охорону.

У системі функцій права головне місце займає **регулятивна** функція. Право регулює ті суспільні відносини, які є основою но-

рмального, стабільного існування суспільства, відповідають інтересам його більшості або силі, яка стоїть у влади, а також впливає на суспільні відносини через оформлення їх руху (динаміки).

Регулятивна функція виражається у встановленні позитивних правил поведінки, наданні суб'єктивних прав і покладенні юридичних обов'язків на суб'єктів права.

Необхідність в охороні суспільних відносин існувала і завжди буде існувати. З того моменту, як з'явилося право, воно стає одним із найважливіших засобів охорони суспільних відносин.

Охоронна функція права — спрямована на захист позитивних суспільних відносин, які мають загальне значення, найбільш важливих економічних, політичних, національних, особистих відносин, а також усунення соціально шкідливих і небезпечних діянь людей та їх об'єднань, відновлення порушених прав суб'єктів.

Тобто право охороняє загальновизнані, фундаментальні суспільні відносини і усуває соціально шкідливі й небезпечні для даного суспільства діяння.

Основне призначення цієї функції полягає в охороні суспільних відносин, відвертанні, профілактиці порушень норм права. Сам факт встановлення заборони або санкції має серйозний вплив, змушуючи утримуватися від вчинення караних дій. Це означає, що досягається одна з цілей впливу права — охороняються певні суспільні відносини. Відбувається інформування суб'єктів суспільних відносин про те, які соціальні цінності беруться під охорону правових приписів. Спосіб охорони залежить від рівня розвитку суспільства, його політичної сутності та рівня культури.

4. Місце норм права в системі соціальних норм

Для регулювання поведінки людей та їх об'єднань у суспільстві формуються певні правила поведінки, які орієнтують на досягнення певної мети, — соціальні норми.

Соціальні норми — це правила поведінки людей та їх об'єднань, що покликані врегульовувати життя суспільства з метою забезпечення в ньому порядку і стабільності.

Система соціальних норм відображає досягнутий рівень економічного, соціально-політичного і духовного розвитку суспільства, а також історичні та національні особливості життя країни, характер державної влади, якість життя людей.

Норми, які регулюють суспільні відносини, відображають і конкретизують дії об'єктивних законів, тенденції розвитку суспільства, тобто такі закономірності, які діють з історичною необхідністю. Об'єктивний характер цих законів, тенденцій пов'язаний з їх науковим пізнанням людьми і використанням їх у цілеспрямованій соціальній діяльності.

Соціальні норми також пов'язані із розвитком природничих і технічних наук, з науково-технічним прогресом суспільства, усієї людської цивілізації.

Ефективність дії соціальних норм *залежить* від міцного суспільного порядку, свідомого дотримання норм громадянами. Соціальні норми за своєю природою означають певний стандарт поведінки. Загальнолюдські норми і принципи знаходять вираження у державному і міжнародному праві, у діючих життєвих відносинах людей і народів.

Призначення соціальних норм полягає в упорядкуванні поведінки суб'єктів, що забезпечує системність і певне передбачення розвитку суспільних відносин. На їх основі можна прогнозувати свою поведінку та поведінку інших суб'єктів у ситуаціях, передбачених конкретними соціальними нормами.

Основні види соціальних норм.

Норми моралі регулюють поведінку людей шляхом її оцінки відповідно до категорій добра і зла. Моральним є те, що приносить людям добро. Дії, які мають наслідком зло, оцінюються як аморальні.

У суспільстві сформувалися моральні вимоги загальнолюдського значення, які є досягненням цивілізації, зокрема — це турбота про старих, надання матеріальної та моральної допомоги хворим і незможним та ін.

У всьому світі і в нашому суспільстві, зокрема, ведуться дискусії з точки зору моралі, наприклад, щодо проблеми абортів та евтаназії, чи можна узаконити вільний продаж маріхуани (що вже зроблено у Голландії), чи можна погодитися на клонування людей, обговорюється професійний і моральний рівень нашої медицини. Ці проблеми турбують суспільство, важливо вирішити їх хоча б на теоретичному рівні.

Звичай — це правила поведінки, що склалися історично і в результаті багаторазових повторень увійшли у звичку людей (наприклад потискання рук при зустрічі та при прощанні).

Звичай, що закріпився у свідомості людей як найбільш розумний або корисний у певних умовах зразок поведінки, виробляє автоматизм у поведінці, сприймається та реалізується підсвідомо,

не обмірковується. Спроби змінити чи відмінити поведінку, встановлену звичаєм, протягом певного часу відкидаються. Наприклад, багаторазові спроби позбутися звичаю вживання спиртних напоїв при святкуванні урочистих подій. Звичаєм є зустрічати Новий рік з ялинкою.

Традиції — правила поведінки, які впроваджуються у суспільну практику за ініціативою певних структур (держави, громадських об'єднань), у багатьох випадках з метою витіснення (заміни) певних існуючих правил поведінки.

Так, Указом Президента України встановлено День української писемності і мови. Деякі традиції можуть перерости у звичаї.

Корпоративні норми — встановлюються та забезпечуються об'єднаннями громадян і є обов'язковими лише для членів цих об'єднань. Вони залежать від завдань певних об'єднань і спрямовані на досягнення цілей, заради яких ці об'єднання створювалися. Вони мають відповідати Конституції України. Закріплюються у статутах, положеннях, постановах.

Правила внутрішнього трудового розпорядку на підприємствах, в установах та організаціях конкретизують або доповнюють сформульовані в Кодексі Законів про працю та типових правилах загальні обов'язки працівників та роботодавців як суб'єктів трудових правовідносин щодо умов та специфіки кожного підприємства, в них закріплені обов'язки роботодавця та працівників конкретної юридичної особи.

У багатьох установах існують серйозні вимоги щодо одягу, який повинні носити їх співробітники (так званий дрес-код). Більшість класичних офісних працівників — менеджери — змушені обмежувати свої фантазії щодо одягу. Вигляд має бути солідний, але й привабливий. Якщо співробітник приходить до офісу одягнений не за правилами, йому можуть зробити зауваження. Дуже строгі порядки існують у державних кабінетах, іноземних компаніях і, особливо, в банках.

Наведемо витяг з вимог до зовнішнього вигляду одного з українських банків:

1. Одяг та взуття повинні бути нейтральних, спокійних кольорів, витримані у класичному стилі, і не повинні бути супермодними.

2. У робочий час в офісних приміщеннях банку та при виконанні професійних обов'язків вважається моветоном і забороняється носити: шорти, майки, футболки, сорочки яскравих кольорів, кросовки; чоловікам — джинси, взуття без носків, шкарпетки білого, червоного та інших яскравих кольорів, жінкам — глибоко

декольтований і прозорий одяг, плаття і спідниці з розрізом, міні-спідниці, короткі топи.

3. Довге волосся доречно зачісувати або укладати наверх або назад тощо.

Соціально-технічні норми. У процесі людської діяльності формуються правила, які регулюють порядок поведінки людей із засобами виробництва, встановлюються правила поведінки в певних умовах.

Такі правила називаються технічними нормами, але в деяких випадках вони набувають суспільного значення, тому що від їх сумлінного виконання залежить добробут, здоров'я, життя людей. Такі правила відтворюють в актах, що мають юридичне значення. (наприклад, технічні правила експлуатації АЕС). З цього моменту вони набувають ознак соціальних норм.

Релігійні норми — правила поведінки людей, що містяться в релігійних ученнях. Ці норми зафіксовані у джерелах, які становлять основу певного віровчення (Біблія, Коран).

Норма права — це обов'язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується відповідними державними органами в межах їх компетенції.

Норми права мають такі ознаки:

1. Норма права — це правило поведінки, що формулюється або санкціонується державою і має загальнообов'язковий характер.

Положення, які містять норми права, не підлягають обговоренню або оцінці з погляду їх доцільності чи раціональності. Правом призначене для встановлення і підтримання єдиного порядку в суспільстві (для всіх громадян та організацій країни). При наявності високого рівня правової свідомості і правової культури особа прагне дотримуватися норм права у своїй поведінці, це прагнення стає внутрішнім переконанням, спонукальною силою поведінки учасників суспільних відносин.

2. Норми права встановлюються або санкціонуються (тобто підтверджуються), а також охороняються державою від порушення з боку будь-кого, держава контролює дотримання правових норм і, в належних випадках, застосовує передбачені законом засоби примусу за правопорушення.

На практиці, у повсякденному житті у переважній більшості випадків норми права дотримуються громадянами добровільно або відповідно до вказівок, нагадувань державних органів або зацікавлених осіб (організацій) (наприклад, про виплату борга, про виконання трудових зобов'язань). *Виконання норм права гаран-*

тується свідомістю людини, якщо їх зміст відповідає її моральним установкам; ефективним правовим вихованням; здійсненням певних організаційних заходів.

Проте виникають спори, які необхідно вирішувати — невиконання зобов'язань, порушення прав осіб тощо. Тоді виникає необхідність застосування примусу. **Можливість застосування примусу, передбаченого законом**, існує як постійне попередження правопорушнику і захист прав потенційного потерпілого. Наявність такої можливості і є основне, що **відрізняє норми права від інших соціальних норм**.

3. Норма права — це **формально визначене правило поведінки**, що є первинною клітиною права. Норми права виробляються на підставі узагальнення певних казусів, тобто конкретних випадків, які підлягають регулюванню. Правові норми повинні сформулювати *права* на конкретні види дозволенних дій або на об'єкти (майно), а також *обов'язки*, заборони і *міри відповідальності* за їх невиконання або порушення публічного порядку.

Прикладом формальної визначеності є статті Особливої частини Кримінального кодексу (КК), які передбачають склади конкретних злочинів і види покарань. Вони повинні застосовуватися буквально, у точній відповідності із законом і лише за вироком суду.

Формальна визначеність ясно виражена у детальних процедурах, особливо пов'язаних із судовою діяльністю і притягненням правопорушника до адміністративної відповідальності Кримінально-процесуальний кодекс (КПК), Цивільний правовий кодекс (ЦПК), Господарський процесуальний кодекс (ГПК) та інші процесуальні кодекси і закони). Саме формальний характер судових процедур дозволяє встановити усі обставини справи, закріпити їх у ясній формі і винести справедливий вирок або рішення.

4. Формальна визначеність права вимагає **письмової, документальної форми**. Норма права набуває свого вираження у тексті нормативно-правового акта.

Така форма дає усім виконавцям норм права ясно і точно уявлення про зміст, межі дії норм та інші необхідні відомості про право. Їх можна отримати лише при опублікуванні чи публічному оголошенні тексту нормативно-правового акта.

5. Норма права має точно визначені межі. Вона діє у **просторі** (на території всієї держави чи на окремих частинах), у **часі** (визначаються дати набуття і втрати чинності правової норми) та **по колу осіб** (визначається її обов'язковість для всього населення країни чи лише для окремих її категорій — військовослужбовців, пенсіонерів, потерпілих внаслідок стихійного лиха та ін.).

Структура норми права являє собою її внутрішню будову, яка складається з таких компонентів: диспозиція, гіпотеза і санкція.

Диспозиція — така частина норми права, в якій викладений зміст правила поведінки. У ній сформульовані права і обов'язки, яких суб'єкти суспільних відносин набувають за наявності умов, передбачених гіпотезою норми. Вона є центральною частиною норми, дві інші частини є похідними від неї.

Наприклад, у ст. 9 Закону України «Про податок на додану вартість» вказується: «Суб'єкти підприємницької діяльності, які створюються після набрання чинності цим Законом, незалежно від виду діяльності і запланованих обсягів операцій ... зобов'язані зареєструватися як платники податку за місцем їх знаходження в податковому органі».

Гіпотеза — частина норми, в якій визначаються умови, за яких настає чинність правил, які встановлені в диспозиції (де, коли, за якої умови, в якому разі).

Наприклад, ст. 77 Конституції чітко визначає умови проведення позачергових виборів до Верховної Ради України; ст. 111 Конституції передбачає, що Президент може бути усунений з поста в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Санкція — частина правової норми, що містить вказівки стосовно юридичних наслідків порушення правила, зафіксованого у диспозиції, або умов, визначених у гіпотезі. Є вираженням осуду і примусу, який застосовується державою до суб'єкта суспільних відносин при порушенні ним вимог норми права. Мета санкції — створити несприятливі наслідки для правопорушника.

Залежно від ступеня невідповідності наслідків санкції поділяються на штрафні, правопоновлюючі та заходи попереджувального впливу. Штрафні (каральні) санкції — позбавлення волі, позбавлення батьківських прав тощо. Правопоновлюючі санкції — відновлення порушених прав і законних інтересів: відновлення на попередній роботі (посаді) незаконно звільнених працівників; сплата аліментів; відібрання індивідуально визначеної речі у боржника і передача її кредиторам. До заходів попереджувального впливу відносять привід, арешт майна, затримання як підозрюваного.

5. Джерела права

Джерело (форма) права — офіційно-документальні форми вираження і закріплення норм права, які виходять від держави і надають їм юридичного, загальнообов'язкового значення.

Тільки відповідно до Конституції, рішень державних органів, органів місцевого самоуправління, а також шляхом народного голосування (референдуму) можуть встановлюватися, змінюватися і скасовуватися норми права.

(1). **Нормативно-правовий акт** — офіційний письмовий документ, прийнятий компетентними суб'єктами, в якому в односторонньому вольовому порядку встановлюються, змінюються чи скасовуються загальнообов'язкові правила поведінки.

Такими є: конституції, закони, укази президента, постанови тощо. Є основним юридичним джерелом права більшості країн, особливо романо-германського типу правових систем — Франція, Німеччина, Італія, Іспанія та ін.

Основним джерелом права України є нормативно-правовий акт. Це пояснюється тим, що нормативно-правовий акт надає можливість: 1) чітко сформулювати зміст прав і обов'язків; 2) відносно швидко довести зміст до адресатів норми; 3) створити умови для адекватного розуміння і застосування норми; 4) оперативно змінювати чи скасовувати норму; 5) здійснювати систематизацію норм, що полегшує користування ними.

Види нормативно-правових актів: Конституція, закон, підзаконний акт.

Закони — нормативні акти вищого представницького органу держави, що регулюють найбільш важливі суспільні відносини і мають найвищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів.

Підзаконні акти — акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до його положень і на його виконання.

До них належать: Укази Президента України; постанови Верховної Ради України; декрети та постанови Кабміну України; Ради міністрів АРК; рішення, нормативні ухвали місцевих Рад народних депутатів; інструкції, вказівки та накази керівників міністерств і відомств України та ін.

(2). **Правові договори** — добровільні й узгоджені рішення двох чи більше сторін, які містять юридичні норми з метою урегулювання певної життєвої ситуації і забезпечується державою.

Правовий договір розрахований на неоднократне застосування: він містить норми — правила поведінки загального характеру (колективний, трудовий). Має суттєве значення у сфері комерційних відносин і майнового обороту. Може мати місце між суб'єктами федерації. Наприклад: договір між студентом та вищим навчальним закладом містить права і обов'язки сторін.

(3). **Правовий звичай** — правило поведінки, що складалося стихійно протягом тривалого часу і стало звичкою людей, ухвалено й охороняється державою.

Правовими стають ті звичаї, в яких є заінтересованість більшості населення регіону чи країни. Держава визнає подібні правила як загальнообов'язкові для всіх суб'єктів, які підпадають під їх чинність, а також забезпечує їх виконання з допомогою державного примусу. Держава визнає не всі звичаї, які склалися в суспільстві, а лише ті, які мають найбільше значення для суспільства, відповідають його інтересам і відповідають історичному етапу його розвитку.

Прикладом правового звичаю, тобто правила поведінки, що спочатку склалися у суспільній практиці і лише потім держава визнала його і надала йому загальнообов'язковості, закріпивши в нормативно-правовому акті, є те, що перше засідання новообраної ради до обрання її голови відкриває і веде найстарший за віком депутат.

Правові звичаї — найдавніше джерело права, історичний і фактичний передвісник закону. Мали значення у середньовіччя, утворювали так зване звичаєве право. У сучасному праві вони мають досить обмежене використання, за винятком країн Африки та Азії.

(4). **Судовий чи адміністративний прецедент** — рішення конкретної юридичної справи, яке виносить судовий чи інший компетентний орган держави і яке стає обов'язковим для вирішення подібних справ у майбутньому.

Юридичний прецедент застосовується тоді, коли мають місце прогалини у правовому регулюванні чи є потреба в юридичній кваліфікації конкретних обставин, а за судом чи іншим органом держави визнається право нормотворчості, тобто офіційного формулювання юридичних норм.

Є одним із провідних джерел права англо-американського типу.

(5). **Релігійно-правова норма** — священні писання, книги, трактати. Акти-документи, які містять церковний канон або іншу релігійну норму, яка санкціонується державою для надання їй значення і забезпечується нею.

Релігійно-правова норма поширена у традиційно-релігійних правових системах (наприклад, у мусульманських країнах). У деяких країнах релігійно-правова норма тісно переплетена з правовим звичаєм, традиціями общинного побуту (держави Африки, Латинської Америки).

(6). **Науково-правова доктрина** — документи, що містять концептуально оформлені правові ідеї, принципи, які розроблені вченими з метою удосконалення законодавства та усвідомлені суспільством як обов'язкові.

Не у всіх країнах визнається джерелом права, хоча значення наукових праць юристів для формування моделі правового регулювання визнається законодавцями багатьох країн. У наші часи роль доктрини є важливою для правотворчості: вона сприяє удосконаленню нормативно-правових актів.

Правова доктрина є безпосереднім джерелом права в англо-американській правовій системі: при вирішенні справи судді посилаються на праці вчених, а також в релігійно-філософській правовій системі: іслам, індуїзм, іудаїзм базуються на правилах загальнообов'язкової поведінки, які взяті з праць видатних юристів.

(7) **Міжнародно-правовий акт** — документ двох або кількох держав, який містить норми права про встановлення, зміну чи припинення прав та обов'язків у різних відносинах між ними.

З санкції держави такий акт поширюється на її території, стає частиною внутрішнього законодавства. На внутрішнє право впливають джерела міжнародного права — загальновизнані принципи міжнародного права, міжнародні договори (пакти, конвенції).

ІНДИВІДУАЛЬНА САМОСТІЙНА РОБОТА

1. Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення:

1. Основне джерело права в Україні.
2. Призначення принципів права.

2. Підготувати реферат на тему:

1. Норми права та інші соціальні норми.
 2. Нормативно-правовий акт: поняття, ознаки, види.
 3. Функції права.
-

СИСТЕМА ПРАВА І СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

Мета: ознайомити студентів з особливостями системи права та системи законодавства України.

Основна проблема: охарактеризувати основні елементи системи права і системи законодавства України, розкрити основні способи систематизації українського законодавства.

Провідна ідея: право не існує без законодавства, а законодавство, в широкому розумінні, і є право.

Обрані методи: лекція з аналізом конкретних прикладів.

Основні поняття теми:

Система права — це сукупність чинних норм права певної держави (елементи: норми права; інститути права; галузі права; підгалузі права).

Галузь права — це сукупність однорідних норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин (об'єднаних загальною предметом і методом правового регулювання). Галузь права поділяється на підгалузі та інститути права.

Система законодавства — це система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів даної держави. Система законодавства об'єднує усі джерела права (закони, кодекси, укази, статuti, положення, постанови, інструкції та ін.).

Систематизація законодавства — це діяльність щодо зведення нормативно-правових актів (або їх елементів) у цілісний комплекс; здійснюється основними способами — шляхом інкорпорації і кодифікації.

ПЛАН

1. *Поняття системи права.*
2. *Система законодавства.*
3. *Систематизація нормативно-правових актів.*

1. Поняття системи права

Поняття «система права» і «система законодавства» використовуються для характеристики національного права і законодавства. Система права характеризує внутрішню бу-

дову права, групування його норм за галузями та інститутами (*система права* — сукупність правових норм). Система законодавства належить до зовнішніх форм вираження права, характеризує стан джерел права, що склалися у певній країні в її національному праві (*система законодавства* — сукупність законодавчих актів). Іншими словами, система права виражає структуру змісту, а поняття система законодавства — структуру форми позитивного права. Їх структури перебувають у тісному взаємозв'язку.

Система права — це сукупність чинних норм права певної держави, якій властиві як єдність та узгодженість, так і диференціація (поділ) на відносно самостійні структурні утворення (норми, інститути, галузі права та ін.).

Система права поділяється на відносно самостійні **структурні елементи**:

Правова норма — первинний найменший структурний елемент права, правило поведінки, що визнане і охороняється державою.

Інститут права — уособлена група юридичних норм, які регулюють суспільні відносини конкретного виду (наприклад, інститут приватної власності у цивільному праві, інститут відповідальності посадових осіб в адміністративному праві, інститут референдуму в конституційному праві; інститут відповідальності за екологічні правопорушення).

Галузь права — уособлена сукупність норм, спрямована на регулювання певної сфери якісно однорідних суспільних відносин. Галузь права — найбільший структурний підрозділ і центральна ланка права (наприклад, конституційне, цивільне, кримінально-процесуальне право та ін.).

Підгалузь права — сукупність правових інститутів в межах однієї галузі права не є обов'язковим компонентом кожної галузі.

Наприклад, у складі конституційного права виділяють підгалузі: парламентське, муніципальне; у цивільному — зобов'язальне, авторське, спадкове; у фінансовому — бюджетне, податкове.

Поняття *система права* слід відрізнити від поняття *правова система*, яке є більш широким за своїм змістом. Окрім системи права правова система охоплює такі структурні елементи, як правосвідомість, правові відносини, правові форми діяльності держави та ін.

2. Система законодавства

Система законодавства — це система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів даної держави.

Система законодавства об'єднує усі джерела права (закони, кодекси, укази, статuti, положення, постанови, інструкції та ін.)

Законодавство може істотно впливати на розвиток формування права. Відбувається це тоді, коли суспільні відносини набули очевидної юридичної значущості (визначається їх повторюваністю). Наприклад, вибухи новорічних петард, ракет, які залітають у житлові будинки і викликають пожежі, вимагають прийняття правових норм щодо врегулювання подібних випадків. В інших випадках законодавство може викликати до життя право, окремі його підрозділи (прийняття законів про підприємництво, про власність в Україні сприяли формуванню галузей підприємницького права, істотно вплинули на розвиток цивільного права).

Система права і система законодавства мають відмінні риси, серед яких:

1) право є завжди вираженням справедливості. Закони та інші нормативно-правові акти можуть виражати як справедливість, так і несправедливість.

2) система права має об'єктивний характер, система законодавства залежить від суб'єктивного фактора — діяльності законодавця, інших суб'єктів правотворчих повноважень;

3) право як явище завжди є системою норм, а законодавство — системою нормативно-правових актів;

4) первинним елементом системи права є правова норма, а первинним елементом системи законодавства — нормативний акт. Юридичні норми — це той будівельний матеріал, з якого складаються конкретні галузі права. У законодавстві ці норми втілюються в окремих статтях нормативно-правових актів або приписах всередині статей. Структура права і структура законодавства співвідносяться як зміст і форма.

Елементи системи законодавства:

1) Конституція України, Конституція АРК. Головне місце в ієрархічній системі законодавства посідає Конституція України і закони, що встановлюють відправні засади правового регулювання (конституційні закони). Вона має найвищу юридичну силу і становить першооснову всього законодавства;

2) кодекси — кодифіковані закони всередині законодавства, надають формальної визначеності нормам певної галузі і є активним центром регулювання суспільних відносин;

- 3) нормативні укази і розпорядження Президента України, які видаються відповідно до Конституції України;
- 4) підзаконні нормативно-правові акти органів виконавчої влади — постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, накази та інструкції міністерств, державних комітетів України;
- 5) акти органів виконавчої влади на місцях;
- 6) акти місцевих органів самоврядування щодо здійснення функцій, які їм делеговані державними органами.

Цей перелік не є вичерпним.

Відповідно до ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України». Таким чином, норми Конституції України мають більшу юридичну силу, ніж норми міжнародних договорів, обов'язкових для України.

Разом з тим норми чинних міжнародних договорів України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і мають більшу юридичну силу щодо всіх інших актів українського законодавства.

3. Систематизація нормативно-правових актів.

Між системою права і системою законодавства існує зв'язок як між змістом і формою. Система права вимагає, щоб джерела права були систематизовані за галузевою ознакою, норми однієї галузі права чи інституту об'єднувалися в єдиний кодифікований акт або збірник законодавства. Таким чином, система права є основою для систематизації законодавства.

Систематизація законодавства — це діяльність щодо зведення нормативно-правових актів (або їх елементів) у цілісний комплекс (упорядкування, погодження, усунення протиріч, приведення їх у певну внутрішню узгоджену систему).

Систематизація законодавства здійснюється двома основними способами — шляхом інкорпорації і кодифікації.

Інкорпорація — це спосіб систематизації законодавства, який полягає в об'єднанні за певним критерієм групи нормативно-правових актів в одному збірнику — у хронологічному, алфавітному, предметному або будь-якому іншому порядку.

Зміст нормативно-правових актів не змінюється, відбувається лише зовнішня обробка, а саме: до тексту вносяться наступні офіційні зміни, виключаються положення, що втратили силу, інакше кажучи, інкорпуються.

Види інкорпорації:

1) **офіційна** — полягає у підготовці, затвердженні і виданні відповідних зібрань самим законодавчим органом (Верховною Радою). Може здійснюватися за офіційним дорученням Верховної Ради відповідними структурами — Інститутом Верховної Ради. Підготовлені зібрання стають офіційними джерелами законодавства України, від імені Верховної Ради публікуються в офіційних виданнях: «Відомості Верховної Ради України», «Офіційний вісник України», «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Вісник Президента України».

2) **офіційна** — полягає у тому, що обробка законодавства, підготовка та видання зібрань інкорпорованого законодавства здійснюється не законодавчим органом, а спеціально уповноваженими на те державними органами, як правило, — це Міністерство юстиції. — Тексти нормативно-правових актів публікуються в окремих збірниках чи кожен нормативно-правовий акт окремо.

3) **неофіційна** — здійснюється відомствами, організаціями, що не мають спеціального повноваження (наприклад, видавництво, навчальний заклад, приватні особи). На них не можна посила- тися при вчиненні дій, що мають юридичне значення.

Кодифікація законодавства — це спосіб систематизації, який полягає у змістовній переробці і погодженні певної групи юридичних норм (пов'язаної спільним предметом регулювання) та об'єднанні їх у єдиному нормативно-правовому акті. Завжди має офіційний (правотворчий) характер.

Мета кодифікації полягає у кардинальній переробці та удосконаленні змісту законодавчого регулювання. При кодифікаційних роботах, згідно з потребами суспільного розвитку, у зміст правового регулювання вносять суттєві зміни аж до відміни існуючих і створення принципово нових правил поведінки. У результаті кодифікації створюється єдиний законодавчий акт — **кодекс**, який регламентує конкретну сферу суспільних відносин і завжди має офіційний характер.

ІНДИВІДУАЛЬНА САМОСТІЙНА РОБОТА

1. Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення:

1. *Галузі права України.*
2. *Структура правової норми.*

2. Підготувати реферат на тему:

1. *Види систематизації нормативно-правових актів.*

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

Мета: розкрити поняття правовідносин, суб'єктів правовідносин, надати уявлення про об'єкти правовідносин та юридичні факти.

Основна проблема: усвідомлене засвоєння понять «правоздатність», «дієздатність», «деліктоздатність», реалізація змісту правовідносин через зафіксовані у нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників.

Провідна ідея: держава захищає усі правовідносини, які мають місце в суспільстві, незалежно від їх формального визначення, і підтримує їх різними засобами, у тому числі примусовими.

Обрані методи: лекція з аналізом конкретних ситуацій.

Основні поняття теми:

Правові відносини — це специфічні вольові суспільні відносини, які виникають і здійснюються на основі норм права, учасники яких взаємопов'язані суб'єктивними правами та юридичними обов'язками.

Суб'єкти правовідносин: *індивіди* (фізичні особи); *організації* та *об'єднання*; *соціальні спільноти*.

Об'єкти правовідносин — матеріальні або нематеріальні блага, заради одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин.

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин.

Правова презумпція — це припущення про наявність або відсутність певних фактів, що спираються на зв'язок між фактами, які припускаються, та такими що існують, і це підтверджується наявним життєвим досвідом.

Правоздатність — це обумовлена нормами права здатність суб'єкта мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Дієздатність — обумовлена нормами права здатність суб'єкта своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Деліктоздатність — здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення.

ПЛАН

1. *Поняття, ознаки і види правовідносин.*
2. *Суб'єкти правовідносин.*
3. *Об'єкти правовідносин.*
4. *Поняття юридичних фактів.*

1. Поняття, ознаки і види правовідносин

Через правовідносини реалізуються норми права, які встановлюють права та обов'язки людини. Вони можуть бути формально визначені (у статтях законів, підзаконних нормативно-правових актах) або не мати необхідних формальних ознак (наприклад природні права людини). Держава захищає усі правовідносини, які мають місце в суспільстві, незалежно від їх формального визначення, і підтримує їх різними засобами, в тому числі примусовими.

Держава не може змінювати основоположний характер суспільних відносин за допомогою правових засобів, а тим більше утворювати нові суспільні відносини. Коли б це було б можливим, суспільство без зайвих зусиль за допомогою процесу законотворчості позбулося б багатьох своїх проблем і вирішило усі свої невідкладні завдання. Але право — це тільки регулятор і стабілізатор суспільних відносин.

Держава за допомогою законів може лише прискорювати розвиток окремих суспільних відносин, сприяти розвитку прогресивних суспільних тенденцій чи стримувати негативні зв'язки і процеси. Наприклад, ринкові відносини в Україні склалися не лише тому, що Верховна Рада України прийняла закони, які сприяють підприємницькій діяльності, а й тому, що вони почали реально складатися у суспільному житті країни у відповідності з потребами суспільного розвитку.

Правові відносини — це специфічні вольові суспільні відносини, які виникають і здійснюються на основі норм права, учасники яких взаємопов'язані суб'єктивними правами та юридичними обов'язками.

Вони мають такі ознаки:

1) правовідносини є результатом свідомої діяльності людей, в якій складається модель майбутніх стосунків з огляду на існуючі людські цінності та суспільні пріоритети;

2) правовідносини формуються на основі реальних суспільних відносин. Вони юридично виражають економічні, політичні, сімейні, національні та інші реально існуючі в житті відносини, є засобом їх регулювання. Так, щодо шлюбно-сімейних правовідносин слід зазначити, що Сімейний кодекс України (2002 р.) містить норми про шлюбні договори, які викликані потребою правового регулювання фактичних сімейних відносин. Потребою правового регулювання у сфері політичних відносин стало внесення змін до Закону України «Про вибори в Україні»;

3) правовідносини виникають, припиняються чи змінюються відповідно до правових норм, які впливають на поведінку людей і через неї реалізуються. У реальній дійсності правовідносини можуть виникати лише тоді, коли чинна норма права встановлює взаємні права і обов'язки учасників (суб'єктів) конкретних суспільних відносин. Єдиний виняток з цього правила становить виникнення правовідносин у разі вирішення справи на основі аналогії права. У господарських відносинах юридичних осіб, у майнових відносинах громадян виникають і виникатимуть ситуації і правовідносини, що прямо не врегульовані нормативно-правовими актами, коли діють інститути аналогії права і аналогії закону;

4) суб'єкти правовідносин пов'язані між собою суб'єктивними правами і юридичними обов'язками. Сторони у правовідносинах мають взаємні права і обов'язки, що закріплені у правових нормах. У правовідносинах одна сторона (уповноважена) має право вимагати певної поведінки від іншої сторони (зобов'язаної), що має обов'язок задовольняти вимогу уповноваженої сторони. Якщо суб'єкти не взаємопов'язані закріпленими у праві взаємними правами та обов'язками, то правовідносини між ними виникнути не можуть. Права і інтереси одних можуть бути реалізовані лише через виконання обов'язків інших;

5) реалізація суб'єктивних прав і здійснення юридичних обов'язків забезпечуються можливістю застосування заходів державного примусу. Правовідносини охороняються державою, інші суспільні відносини такого забезпечення не мають;

6) правовідносини завжди мають волевий характер. Є правовідносини, для виникнення яких потрібне волевиявлення усіх його учасників (вступ до шлюбу, договір купівлі-продажу, тощо), та правовідносини, для виникнення яких досить волевиявлення лише одного з його учасників (наприклад, проведення обшуку, накладення адміністративного штрафу). В окремих випадках суб'єкт може не знати, що став учасником правовідносин (при спадкуванні за законом, якщо спадкоємець проживає в іншому місці, тощо).

2. Суб'єкти правовідносин

Юридичний зміст правовідносин утворюють зафіксовані у нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників (сторін).

Суб'єктивне право розуміється як міра можливої поведінки, що належить уповноваженій особі для задоволення її інтересів і потреб і забезпечується відповідними юридичними обов'язками інших (зобов'язаних) осіб. *Юридичний обов'язок* — це покладена на зобов'язану особу і забезпечена можливістю застосування засобів державного примусу міра необхідної поведінки, яку вона повинна здійснювати в інтересах уповноваженої особи.

Юридичний зміст правовідносин визначає, як правовідносини повинні відбуватися, а фактичний зміст правовідносин показує, як вони відбулися у реальній дійсності.

Суб'єкти правовідносин — це учасники правових відносин, які мають взаємні суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Здатність суб'єкта бути учасником правовідносин називається правосуб'єктністю.

У правовідносинах повинно брати участь не менше двох сторін, хоча учасниками може бути необмежене коло осіб. Суб'єктами правовідносин можуть бути лише люди або об'єднання людей.

Правосуб'єктність юридичних осіб (державних і громадських організацій тощо) визначається змістом їх компетенції, тобто сукупністю закріплених у нормах права повноважень, що надаються їм для забезпечення виконання покладених на них функцій.

До правосуб'єктності фізичних осіб входять правоздатність і дієздатність.

Правоздатність — це обумовлена нормами права здатність суб'єкта мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Дієздатність — обумовлена нормами права здатність суб'єкта своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Рівень дієздатності залежить від певних факторів: 1) віку (з досягненням повноліття — 18 р.), до цього часу підлітки мають обмежену дієздатність; 2) від стану психічного та фізичного здоров'я; 3) від рівня освіти та ряду інших обставин.

Деліктоздатність — здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення, є однією з форм прояву дієздатності.

Рівень деліктоздатності залежить від тих самих факторів, що й рівень дієздатності. Загальна юридична відповідальність грома-

дян настає з 16 років, а кримінальна відповідальність, за умови вчинення особливо тяжких злочинів, — з 14 років; деліктоздатність депутатів та дипломатичних осіб є обмеженою.

Суб'єкти правовідносин:

1) *індивіди* (фізичні особи): громадяни — особи, що мають громадянство даної держави; іноземці — особи, що мають громадянство іншої держави; біпатриди — особи, що мають громадянство двох чи більше держав; апатриди — не мають громадянства будь-якої держави.

2) *організації* та *об'єднання*: державні органи, установи, підприємства, їх посадові особи; недержавні організації, їх посадові особи, рухи, партії, органи громадського самоврядування;

3) *соціальні спільності*: держава загалом; народ, нація; населення певних частин території держави; трудові колективи.

Серед суб'єктів цивільно-правових відносин особливе місце посідають *юридичні особи*, до яких належать державні та недержавні організації, що мають такі основні ознаки:

а) організаційна єдність, тобто чітка внутрішня структура (органи управління, підрозділи);

б) наявність відокремленого майна, здатність нести самостійну майнову відповідальність;

в) наявність круглої печатки і штампа з найменуванням організації;

г) право від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і обов'язків;

д) право від свого імені виступати позивачем і відповідачем у суді.

Юридичні особи можуть бути:

— *некомерційними*, діяльність яких спрямовується не на одержання прибутків, а для задоволення певних невиробничих потреб (парламент, органи виконавчої влади тощо);

— *комерційними*, які створюються для одержання прибутку (промислові підприємства, комерційні банки, акціонерні товариства тощо).

3. Об'єкти правовідносин

Об'єкти правовідносин — це матеріальні або нематеріальні блага, заради одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин.

Коло можливих правовідносин визначається чинними нормативно-правовими актами. Усі можливі об'єкти правовідносин умовно поділяють на такі види:

1) предмети матеріального світу: частини матеріальної природи, природні ресурси, земля, надра, ліс тощо;

2) речі і цінності: засоби виробництва і споживання, будівлі, цінні папери, гроші тощо. Вони є об'єктами майнових правовідносин, таких як купівля-продаж, дарування, застава, обмін, зберігання, спадкоємництво та ін.;

3) особисті немайнові блага: життя, безпека, честь, гідність, відпочинок, освіта, здоров'я, свобода, право на ім'я, недоторканість житла та ін. Вони врегульовані нормами кримінального, адміністративного, цивільного, конституційного, сімейного права та ін.;

4) послуги як результат певної поведінки, внаслідок якої виникають права і обов'язки суб'єктів правовідносин. Вони мають місце у сфері управління, побутового обслуговування, господарської, культурної, освітянської та інших сфер діяльності людини. Наприклад правовідносини, які виникають з приводу перевезення вантажу. Уповноважену особу цікавить переважно результат дій зобов'язаної особи — доставка перевізником вантажу в пункт призначення, а не його поведінка. Закон України «Про права споживачів» передбачає, що послуги, які містять будь-які недоліки (виробничі, рецептурні, лікарські тощо), які завдали збитків життю, здоров'ю, майну споживачів, підлягають відшкодуванню у повному обсязі;

5) продукти духовної творчості. Це результати інтелектуальної діяльності: твори мистецтва, музики, літератури, ноу-хау, комп'ютерні програми та ін. З приводу таких об'єктів виникають правовідносини духовного характеру. Наприклад, правовідносини між автором і видавництвом; відвідування картинної галереї, театральної вистави тощо.

3. Поняття юридичних фактів

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин.

Без юридичних фактів виникнення правовідносин неможливе. Юридичні факти, як і правосуб'єктність, є необхідною умовою виникнення, зміни або припинення правовідносин. Наприклад, трудові відносини державних службовців виникають здебільшого

на підставі складного юридичного факту, яким є рішення конкурсною комісією та наказ (розпорядження) керівника про призначення на посаду.

Практичне значення і наукова цінність дослідження юридичних фактів полягають у тому, що вони пов'язують право з життям, дозволяють реагувати на зміни у суспільних відносинах. Наприклад, такі суспільно небезпечні діяння, як завідомо неправдива реклама, зараження комп'ютерної мережі вірусом спочатку не вважалися в законодавстві злочинами. Відповідні статті зайняли своє місце у Кримінальному кодексі України лише після того, як подібні діяння отримали поширення і стала зрозумілою їх суспільна небезпека.

Встановлюючи норми права, законодавець повинен «побачити» юридичні факти, виокремити їх з маси різних соціальних обставин і правильно відобразити у нормах діючого законодавства. Неточне виокремлення юридичних фактів, неправильна їх правова оцінка призводять до того, що одним обставинам не надається потрібного значення, інші, навпаки, отримують не властиві їм якості.

Так, для прийому на роботу встановлено поняття «іспитовий строк». Для вичерпного визначення результату «задовільно» чи «незадовільно» було б необхідно зафіксувати велику кількість ознак, винятків, доповнень, уточнень до них. На практиці це вирішується так: чи задовольняє він адміністрацію установи чи організації.

Юридичні факти за юридичними наслідками можуть бути:

Правоутворюючі, на основі яких суб'єкти набувають певних прав і обов'язків. Наприклад, при досягненні певного віку суб'єкт має право брати участь у виборах, вступати у шлюб, здійснювати банківські операції тощо.

Правозмінюючі мають наслідком збільшення або зменшення обсягу певних прав чи обов'язків. Наприклад, з досягненням повноліття особа набуває повної цивільної дієздатності; службове підвищення розширює компетенцію посадової особи.

Правоприпиняючі ліквідує певні права і обов'язки, носієм яких суб'єкт був до виникнення цих фактів. Так, звільнення особи з посади судді анулює її права та обов'язки, що були пов'язані з цією посадою.

У результаті усиновлення дитина з юридичної точки зору набуває нових батьків і родичів, за загальним правилом акт усиновлення припиняє правовий зв'язок дитини з її батьками та іншими родичами. Таким чином, усиновлення — це одночасно і *правоутворюючий*, і *правоприпиняючий* факт.

Юридичними фактами можуть бути правові презумпції.

Правова презумпція є не достовірним фактом, а фактом, що припускається з великою мірою ймовірності і застосовується в юридичній практиці як засіб, що полегшує досягнення істини у вирішенні справи.

Види правових презумпцій:

— *презумпції, що не можуть бути спростовані*, — закріплені в законі припущення про наявність або відсутність певних фактів, які не підлягають сумнівам, а тому не потребують доказів (наприклад презумпція недієздатності неповнолітнього);

— *презумпції, що можуть бути спростовані*, — закріплені в законі припущення про наявність або відсутність певних фактів, які мають юридичне значення до того часу, доки відповідно до встановленої процедури не буде встановлене інше (презумпція невинуватості).

Кожна галузь права має свій набір презумпцій. Наприклад, у Цивільному кодексі України закріплена презумпція розумності і добросовісності учасників цивільних правовідносин. Це означає, що учасник цивільних правовідносин визнається добросовісним, а доказувати його недобросовісність повинен той, хто з такими діями пов'язує певні юридичні наслідки.

Презумпції у конституційному праві: правовий статус особи ґрунтується на презумпції невід'ємності прав і свобод людини і громадянина, неприпустимості їх обмеження; основні права і свободи людини належать кожному від народження; правосуддя здійснюється лише судом; ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61 Конституції України).

ІНДИВІДУАЛЬНА САМОСТІЙНА РОБОТА

1. Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення:

1. *Правоздатність і дієздатність фізичних осіб.*

2. *Суб'єкти правовідносин.*

2. Підготувати реферат на тему:

1. *Правові відносини.*

2. *Класифікація юридичних фактів.*

3. *Об'єкти правовідносин.*

ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА, ПРАВOPУШЕННЯ І ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Мета: ознайомити студентів з основними видами правомірної поведінки та юридичної відповідальності.

Основна проблема: свідоме засвоєння знань про основні ознаки правопорушення та юридичної відповідальності, які створюють і керують правовою поведінкою особи.

Провідна ідея: діяльність та вчинки людей оцінюються з урахуванням їх соціального значення, корисності чи шкоди для суспільства. Нормативно-правові акти є формально-обов'язковим критерієм оцінки будь-якої поведінки, яка має юридичне значення, або юридично індиферентної.

Обрані методи: лекція з елементами дискусії.

Основні поняття теми:

Нормативна поведінка — регулюється будь-якими соціальними нормами: звичаями, релігійними або корпоративними нормами, нормами права та ін.

Правова поведінка — це сукупність вчинків у вигляді дій чи бездіяльності, які мають соціальне значення, регламентуються нормами права і зумовлюють правові наслідки.

Правомірна поведінка — це суспільно необхідна, бажана і допустима з огляду на інтереси громадянського суспільства поведінка індивідуальна і колективна суб'єктів, що виявляється у здійсненні норм права, гарантується та охороняється державою.

Активна правова поведінка — полягає у добровільності здійснення правових норм і адекватній реакції на порушення правових приписів з боку інших суб'єктів. Вона заснована на переконаності суб'єкта в необхідності й справедливості правового регулювання, на високій правовій свідомості та правовій культурі.

Правопорушення — це протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, що зумовлює юридично визначені негативні наслідки для правопорушника.

Юридична відповідальність — це закріпленій у законодавстві та забезпеченій державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали, перенести несприятливі наслідки.

ПЛАН

1. *Поняття та види правової поведінки.*
2. *Поняття та ознаки правопорушення.*
3. *Види правопорушень.*
4. *Поняття та ознаки юридичної відповідальності.*
5. *Види юридичної відповідальності.*

1. Поняття та види правової поведінки

У правовій системі суспільства діяльність та вчинки людей розглядають з погляду права, яке є критерієм їх оцінки як соціально корисних чи шкідливих. Нормативно-правові акти являють систему юридичних нормативів, які забезпечуються державою, а також є формально-обов'язковим критерієм оцінки будь-якої поведінки, яка має юридичне значення або юридично індиферентної. Будь-яка юридично значуща поведінка суб'єкта права є правовою: вона передбачена нормами права і має юридичну оцінку і юридичні наслідки (позитивні чи негативні).

Найбільш широким є поняття *нормативна поведінка*, під якою розуміють таку поведінку людей, що регулюється будь-якими соціальними нормами, — звичаями, релігійними або корпоративними нормами, нормами права та ін.

Нормативна поведінка, яка регулюється нормами права, називається правовою поведінкою.

Правова поведінка — це сукупність вчинків у вигляді дій чи бездіяльності, які мають соціальне значення, регламентуються нормами права і зумовлюють правові наслідки.

З урахуванням змісту вчинку правова поведінка поділяється на два види: правомірну і неправомірну (правопорушення).

Основні ознаки правової поведінки:

1) регламентується правовими нормами. Межі поведінки, що зазначені в нормах, вказують на діапазон можливостей та чітко визначені випадки впливу на поведінку юридичними засобами;

2) має юридичні наслідки. Будь-яка правова поведінка, виконуючи роль юридичного факту у механізмі правового регулювання, впливає на виникнення, зміну або припинення правовідносин, у яких здійснюються права і обов'язки, реалізуються заходи відповідальності.

Однією з найважливіших форм правових наслідків є реакція держави на результати правової поведінки у вигляді заохочення, стимулювання, охорони соціально корисних вчинків чи застосу-

вання заходів юридичної відповідальності за шкідливі дії. Держава виступає гарантом правової поведінки і суб'єктом, здатним від імені суспільства привести в дію апарат примусу для притягнення до відповідальності за протиправну поведінку.

Певні прояви правової поведінки можуть бути юридичними фактами, тобто такими життєвими обставинами, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну чи припинення правових відносин. У цьому разі правова поведінка розглядається як підстава зміни стану правовідносин, як конкретні життєві обставини, виникнення яких залежить від волі людей і які описані в гіпотезах правових норм;

3) правова поведінка виражається у формі діяння суб'єкта, тобто його дії чи бездіяльності. Думки та емоції людини не можуть регулюватися правом. Намір, бажання вчинити юридичне діяння самі по собі наслідків не викликають: вони залишаються поза межами правового впливу;

4) поведінка має значення для суспільства, державою може оцінюватися як соціально корисна, індиферентна чи соціально шкідлива. Соціально корисний характер правової поведінки проявляється у здатності підтримувати конструктивні відносини у всіх сферах життя суспільства; вона сприяє нормальному процесу взаємодії між людьми. Соціально шкідлива поведінка гальмує розвиток їх позитивного потенціалу, викликає негативні економічні, соціально-політичні, морально-психологічні та інші наслідки.

Правомірна поведінка є видом правової поведінки, яка, на відміну від протиправної поведінки, є соціально корисною, відповідає закріпленим у правових нормах моделям поведінки і має позитивні юридичні наслідки.

Правомірна поведінка — це суспільно необхідна, бажана і допустима з огляду на інтереси громадянського суспільства поведінка індивідуальна і колективна суб'єктів, що виявляється у здійсненні норм права, гарантується та охороняється державою.

Ознаки правомірної поведінки:

- об'єктивно можлива і необхідна;
- бажана і допустима;
- відповідає інтересам громадянського суспільства;
- гарантується й охороняється державою;
- відповідає нормам права.

Правомірна поведінка являє собою загальну форму реалізації суб'єктивних прав і обов'язків, втілення правових настанов у життя, форму перенесення юридичних можливостей у соціальну діяльність.

Правомірна поведінка здійснюється у вигляді їх дотримання, виконання і використання, а також правозастосування, тобто становить єдність юридичного і соціального змісту реалізації норм права.

Правомірну поведінку можна класифікувати залежно від активності суб'єкта — соціально активна; позитивна (звичайна); конформістська; маргінальна.

Соціальноактивна правова поведінка — полягає у добровільності здійснення правових норм і адекватній реакції на порушення правових приписів з боку інших суб'єктів. Вона заснована на переконаності суб'єкта в необхідності і справедливості правового регулювання, на високій правовій свідомості та правовій культурі.

Звичайна правова поведінка — необхідність її здійснення стала необхідністю суб'єкта, переросла у звичку і може навіть не усвідомлюватися ним у всіх її аспектах.

Конформістська (присосовницька) поведінка — пасивно-присосовницьке ставлення до правового середовища за принципом «поводься так, як поводять себе інші». Базується не на внутрішньому переконанні суб'єкта в необхідності неухильного виконання приписів права, а є формою його пристосування до оточуючого соціального середовища. Потрапляючи в середовище осіб, схильних до правопорушень, такий суб'єкт швидко змінює свою правомірну поведінку на протиправну.

Маргінальна поведінка — ґрунтується не на позитивних правових настроях суб'єкта, а на його страху перед юридичною відповідальністю за вчинене правопорушення. Такий суб'єкт готовий до протиправних дій у разі переконання в їх безкарності.

Правова поведінка забезпечується насамперед свідомим ставленням громадян і посадових осіб до правових вимог, а також силою державного примусу у випадках вчинення правопорушень.

2. Поняття та ознаки правопорушення

Правопорушення — це протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, що зумовлює юридично визначені негативні наслідки для правопорушника.

Ознаки правопорушень:

1) за своїм соціальним значенням *протиправна поведінка (правопорушення) соціально шкідлива*, тобто спричиняє чи може спричинити шкоду нормальним суспільним відносинам, правам, свободам, законним інтересам суб'єктів. Ця шкода може бути рі-

зною залежно від наслідків протиправного діяння, його соціальної оцінки (матеріальною і моральною, значною і незначною);

2) за психологічними ознаками правопорушення як вчинок *завжди має свідомо-вольовий характер*, тобто здійснюється під контролем волі і свідомості суб'єкта. Правопорушенням є лише те діяння, яке вчиняється як результат прояву усвідомленої волі особи і вчинене з її вини (душевнхворий не усвідомлює наслідків);

3) юридична ознака правопорушення полягає в його протиправності. Поведінка *суперечить приписам правових норм*. Держава в законі фіксує ознаки правопорушення. Критерієм правомірності дій має бути право як втілення справедливості, тому саме з позицій гарантованих конституцією прав і свобод людини повинні розцінюватися державою ознаки протиправності діянь. В умовах недемократичного режиму державна влада може свавільно, самостійно і за своїми уподобаннями, ігноруючи правовий критерій, визначати формально-юридичні критерії протиправності і міру відповідальності за правопорушення;

4) з погляду юридичних наслідків правопорушення як юридичний факт *породжує охоронні правовідносини*, в межах яких реалізуються заходи відповідальності за вчинене правопорушення. Для суб'єкта правопорушення юридичні наслідки завжди будуть негативними (втрата благ);

5) зовнішня (об'єктивна) характеристика правопорушення полягає в тому, що *воно завжди є діянням суб'єкта (дія чи бездіяльність)*, яке з юридичного погляду виражається: 1) у невиконанні суб'єктом своїх обов'язків, що випливають з договору чи закону; 2) у недотриманні заборон, установлених правовими нормами; 3) у зловживанні суб'єкта своїми правами, створенні будь-яких перепон для використання своїх прав іншими суб'єктами (наприклад, правомочностей власника стосовно володіння, користування, розпорядження своїм майном) тощо. Різноманітні наміри, думки з приводу вчинення правопорушень не є правопорушеннями і вважаються юридично нейтральними, поки вони не проявилися як конкретні протиправні вчинки (діяння) суб'єктів;

б) *контролюючі можливості держави* полягають у тому, що вона може притягнути до юридичної відповідальності за правопорушення з метою поновлення порушених прав суб'єктів з наступним покаранням правопорушника. Слід враховувати, що правопорушення можливе лише тоді, коли воно вчинене деліктоздатним суб'єктом, тобто суб'єктом, здатним згідно із законом самостійно нести юридичну відповідальність за власні винні протиправні діяння.

Таким чином, протиправна поведінка може бути визнана правопорушенням, якщо вона є: діянням (дія чи бездіяльність); протиправною; винною; соціально шкідливою (небезпечною); караною.

3. Види правопорушень

Злочини (суспільно небезпечні, кримінально карані діяння). Юридичним вираженням особливої суспільної небезпеки злочинів є їх заборона кримінальним законом і застосування за їх вчинення кримінального покарання. У кримінальному законодавстві наведено вичерпний перелік злочинів. Злочинами визнаються лише ті діяння, що порушують заборони, встановлені Кримінальним кодексом.

Провини (проступки, вчинки) — правопорушення не настільки небезпечні, відповідальність за які передбачена іншими галузями законодавства.

Адміністративні провини — правопорушення, які посягають на суспільні відносини, пов'язані зі здійсненням державного управління; на громадський або державний порядок; регулюються нормами адміністративного, фінансового, аграрного та інших галузей права.

Дисциплінарні провини — у сфері трудових, службових відносин, шкодять порядку діяльності трудових колективів, порушують трудову дисципліну та ін.

Цивільно-правові провини — здійснюються у сфері майнових і певних немайнових відносин (наприклад майнові збитки потерпілої сторони). На відміну від злочинів — не мають вичерпного переліку у законодавстві, а їх юридичні наслідки охоплюють значною мірою правовідновлюючі заходи.

Основні причини правопорушень у сучасному суспільстві:

1) чинники суб'єктивного характеру — низький рівень правосвідомості і правової культури, правовий нігілізм, деформації у ціннісних орієнтаціях людей;

2) конкретні протиріччя, які існують у суспільстві;

3) недоліки у правовому регулюванні, неефективна діяльність правоохоронних органів тощо.

Склад правопорушення — це сукупність передбачених у законі ознак, за наявності яких діяння визнається правопорушенням. Склад правопорушення — це його модель, закріплена законодавчо стосовно кожного виду правопорушень.

Елементи складу правопорушення:

Об'єкт правопорушення — це ті суспільні відносини та цінності, які охороняються правом і на які дане правопорушення посягає. Це обов'язково суспільні відносини, які охороняються правом, а не конкретні речі. Наприклад: крадіжка особистого майна громадянина — автомобіля. Об'єктом цього правопорушення є відносини, пов'язані зі здійсненням права на власність громадянина на автомобіль, а сам автомобіль розглядається як предмет правопорушення. Безпосередніми об'єктами є честь, гідність, здоров'я людини та ін.

Суб'єкт правопорушення — це особа, яка вчинила правопорушення.

Необхідною умовою визнання особи суб'єктом правопорушення є наявність у неї деліктоздатності, тобто закріпленої у законі здатності нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення. Так, повністю неделіктоздатними є душевнохворі особи, частково — неповнолітні та ін. Рівень деліктоздатності залежить від віку особи, стану її фізичного та психічного здоров'я, посади та інших обставин. Наприклад, суб'єктом злочину згідно зі ст. 22 КК визнається фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до кримінального законодавства може наставати кримінальна відповідальність.

Суб'єктами ряду видів правопорушень можуть бути не лише фізичні особи (люди), а й державні та громадські органи, організації, але вони не можуть бути суб'єктами злочинів. Деліктоздатність юридичних осіб виникає з моменту їх створення (офіційної реєстрації).

Об'єктивна сторона правопорушення — це зовнішнє вираження протиправного діяння, те, як воно виявилось у реальній дійсності. Об'єктивно правопорушення може здійснюватися як в активній поведінці суб'єкта (вчинення заборонених правом дій), так і в пасивній поведінці суб'єкта (невиконання правових обов'язків).

Елементи об'єктивної сторони правопорушення: місце, час, спосіб вчинення, оточення, а також причинний зв'язок між вчиненим діянням і шкідливими наслідками — результатом цього діяння (їх настання або загроза настання).

Суб'єктивна сторона правопорушення — це внутрішнє, психологічне ставлення суб'єкта до вчиненого протиправного діяння та його наслідків. Правопорушенням визнається лише діяння особи, яка здатна усвідомлювати значення свого вчинку і керувати ним, тому відсутність такої властивості робить її неделіктоздатною. Здатність особи усвідомлювати значення сво-

го вчинку (інтелектуальний аспект) і керувати ним (вольовий аспект) — необхідна умова оцінки вини, яка залежно від конкретного поєднання цих характеристик може бути у двох формах: умислу й необережності.

4. Поняття та ознаки юридичної відповідальності

Юридична відповідальність — це закріплений у законодавстві і забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали, перенести несприятливі наслідки.

В історії відомі випадки, коли відповідальність мали не лише окремі індивіди, а й спільноти (общини), тварини і навіть предмети. Були навіть процеси над тваринами. У Греції за законом Солоні покаранню піддавали тварин. У 1405 р. у Франції до повішення було засуджено бика (забодав людину). Остання смертна кара тварин вчинена у Словенії у 1864 р. До висилки засуджувалися речі — каміння, яке звалилося на голову, дзвін, який закликав до бунту, та ін.

Відповідальність наставала за різноманітні дії, бездіяльність, і взагалі без вини. Згідно з «Руською правдою» до ганьби і пограбування засуджувалася сім'я розбійника. Так звану дику віру сплачували усі члени общини, на території якої знаходили вбитого. У Римі вбивали усіх рабів за вбивство господаря. За давньокитайським правом за деякі злочини (заколот, бунт, зрада) несли відповідальність три роди (рід батька, рід матері і рід дружини) або три покоління (батьки, брати, сестри і діти). Фактично це приклади безвинної відповідальності. Міри відповідальності часто були і такими — відрубували руки, ноги, тілесні покарання, клеймили.

Відповідальність наставала і за ідеї, висловлювання, родинні стосунки зі злочинцями. Згадаймо середні віки і вогнища у Західній Європі, на яких спалювали відьом. У наш час прикладом є факт винесення вироку до смертної кари аятолою Хомейні поетові Салману Рушді за «сатанинські вірші», які зневажають іслам. У СРСР відповідальність несли родичі осіб, репресованих за контрреволюційні злочини.

Спочатку правопорушник ніс відповідальність перед потерпілим та його родичами. Так, за «Руською правдою» передбачалася плата вбивці родичам убитого (головщина). Потім відповідальність настає і перед державою в особі князя — штраф на користь

князя — віра. Нині має місце відповідальність передусім перед державою (кримінальна, адміністративна), а також перед потерпілим (відповідальність за спричинену майнову і моральну шкоду).

З розвитком суспільства відповідальність отримує гуманний, раціональний характер: обмежується коло суб'єктів відповідальності (лише особи, які досягли певного віку, які мають здоровий глузд і волю); відповідальність передбачається лише за конкретні винні дії (не за думки); перелік цих дій визначений правом; правом визначаються й адекватні діянню міри відповідальності.

Якщо правопорушення являє собою протиправне діяння, то його прямим наслідком є юридична відповідальність, передбачена законом.

Юридична відповідальність — це відповідь правопорушнику з боку держави. Реалізація цієї відповіді (міри) не залежить від бажання чи небажання правопорушника.

Несприятливі наслідки:

- 1) особистого характеру (позбавлення життя, волі);
- 2) майнового характеру (штраф, конфіскація майна, відшкодування завданої шкоди);
- 3) організаційного характеру (звільнення з посади, закриття підприємства);
- 4) престижного характеру (догана, позбавлення нагород, почесних звань);
- 5) позбавлення певних прав (займатися певною діяльністю — зупинення дії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю; позбавлення прав водія).

Юридична відповідальність призводить до певної зміни правового статусу правопорушника, його прав та обов'язків. На нього покладаються додаткові обтяжливі обов'язки (штраф, конфіскація майна, виправні роботи) або він позбавляється певних прав (позбавлення або обмеження волі та ін.).

5. Види юридичної відповідальності

Можна виділити два основних види відповідальності: *штрафна* (каральна) — метою є кара за правопорушення, і *поновлююча* — компенсація за шкоду, завдану за правопорушення (майнова, моральна).

Залежно від виду правопорушення і способу покладення відповідальності розрізняються:

Кримінальна відповідальність — покладається за злочин і лише судом у вигляді кримінального покарання.

Адміністративна відповідальність — за адміністративні правопорушення, покладається різними адміністративними органами (адміністративна комісія, митна служба, прикордонна служба) у вигляді арешту, штрафу, позбавлення спеціального права та ін.

Дисциплінарна відповідальність — за дисциплінарні проступки у межах службової діяльності, яка накладається начальником, у підпорядкуванні якого знаходиться правопорушник. Наприклад, дисциплінарна відповідальність адвоката (ст. 16 Закону України «Про адвокатуру»).

Цивільно-правові позадоговірні порушення, які завдають матеріальні збитки або моральну шкоду потерпілому, а також за порушення договірних обов'язків (пеня, штраф, відшкодування збитків). Будується на принципі еквівалентності, повного відшкодування збитків, покладається судовими органами або добровільно реалізується самим порушником: добровільно сплачується пеня, відшкодовується шкода.

Матеріальна відповідальність працівників настає за матеріальну шкоду, завдану підприємству, установі при виконанні службових, трудових обов'язків, має обмежений характер.

Відповідальність може бути *винною* і *безвинною*. Безвинною є лише деякі випадки майнової, цивільно-правової відповідальності, прямо передбачені законом, наприклад у випадку спричинення шкоди джерелом підвищеної небезпеки (за об'єктивно протиправне діяння).

Право передбачає не лише різні міри відповідальності і порядок її покладення, а й умови виключення, обмеження і звільнення від відповідальності.

У *кримінальному праві* передбачені обставини, які виключають злочинність діяння і, відповідно, відповідальність. До них належать такі випадки: необхідна оборона; крайня необхідність; завдання шкоди при затриманні злочинця.

У *цивільному праві*: це непереборна сила, під впливом якої суб'єкт заподіяв шкоду правам і законним інтересам осіб.

В *адміністративному праві* — необхідна оборона, крайня необхідність. Зазначені обставини до того ж виключають дисциплінарну відповідальність.

Виключення відповідальності передбачає, що вона не настає у зазначених умовах з моменту вчинення діяння.

Звільнення від відповідальності настає у тих випадках, коли суб'єкта притягнуто до відповідальності (наприклад як обвину-

ваченого) або відповідальність вже реалізується, суб'єкта вже притягнуто до відповідальності. У кримінальному праві підставою для звільнення від відповідальності і покарання є щире каяття при вчиненні злочину невеликої тяжкості, примирення сторін і відшкодування завданої шкоди, сплив строків давності, амністія, помилування, видання закону, який скасовує відповідальність.

У цивільному праві існують випадки виключення відповідальності, звільнення від відповідальності і її *обмеження*. Виключає відповідальність за завдання шкоди необхідна оборона. Крайня необхідність цивільної відповідальності не виключає, але розсуд суду з урахуванням обставин може бути підставою повного або часткового звільнення від відповідальності. У цивільному праві у разі порушення обставин — збитки при завданні шкоди особі, майну громадянина, майну юридичної особи повинні відшкодовуватися у повному обсязі.

У деяких випадках законом може бути встановлена *обмежена* відповідальність за зобов'язанням, наприклад відповідальність автора за авторським договором.

ІНДИВІДУАЛЬНА САМОСТІЙНА РОБОТА

1. Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення:

1. Активна правова поведінка.
2. Види юридичної відповідальності.
- 2. Підготувати реферат на тему:**
1. Поняття і види правомірної поведінки.
2. Поняття, принципи і види юридичної відповідальності.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА І КОНТРОЛЬНІ ТЕСТИ ДО МОДУЛЯ 1

КОНТРОЛЬНА РОБОТА ДО МОДУЛЯ 1

Теоретичні питання

1. Розкрити сутність взаємозв'язку права з іншими соціальними явищами.
2. Охарактеризувати ознаки держави.
3. Проаналізувати основні види джерел права.
4. Види правомірної поведінки.
5. Проаналізувати причини правопорушень.

КОНТРОЛЬНІ ТЕСТИ ДО МОДУЛЯ 1

1. Назвіть ознаки сучасної держави:

- 1) виступає від імені всього суспільства;
- 2) об'єднує членів суспільства;
- 3) забезпечує інтереси і потреби пануючих класів;
- 4) має суверенітет;
- 5) машина для придушення одного класу іншим;
- 6) має внутрішню і зовнішню структуру;
- 7) володіє спеціальним апаратом управління і примусу;
- 8) надає своїм велінням загальнообов'язкового характеру.

2. Що є властивим лише для держави:

- 1) управління;
- 2) охорона;
- 3) ідеологія;
- 4) правотворчість.

3. Сутність держави полягає у тому, що вона:

- 1) є організатором і гарантом певних суспільних відносин, конкретний зміст яких обумовлений даним етапом розвитку суспільства;
- 2) повністю не зливається з суспільством, не розчиняється в ньому;
- 3) втручається у сферу особистих й індивідуальних інтересів своїх громадян.

4. Держава — це...

5. Сутність патріархальної теорії походження держави полягає у тому, що держава:

- 1) походить від Бога;
- 2) виникає у процесі історичного розвитку сім'ї;
- 3) елементи насильства супроводжують утворення будь-якої держави.

6. Загальні причини виникнення держави і права:

- 1) занепад первісного ладу;
- 2) необхідність насильства;
- 3) потреба покори, залежності від видатної особистості;
- 4) три поділи праці;
- 5) поява надлишкового продукту; патріархальної сім'ї, приватної власності та майнової нерівності;
- 6) утворення класів;
- 7) неспроможність суспільної влади первісного ладу врегулювати класові суперечності.

7. Назвіть основні форми державного правління:

- 1) аристократія;
- 2) демократія;
- 3) диктатура;
- 4) монархія;
- 5) республіка;
- 6) конфедерація.

8. Що є формою державного устрою:

- 1) тиранія;
- 2) олігархія;
- 3) змішана республіка;
- 4) унітарна держава;
- 5) федерація;
- 6) конфедерація.

9. Види державно-правового режиму:

- 1) демократичний;
- 2) змішаний;
- 3) президентсько-парламентський;
- 4) тоталітарний;
- 5) авторитарний;
- 6) управлінський.

10. Назвіть особливості елементів форми правління в Україні:

- 1) вибори президента населенням;
- 2) широке коло повноважень президента;
- 3) широке коло повноважень прем'єр-міністра;
- 4) обов'язкове затвердження парламентом кандидатури президента;
- 5) можливість вираження парламентом недовіри президенту;
- 6) президент може розпустити парламент.

11. Ознаки конфедерації:

- 1) єдине громадянство;
- 2) єдина конституція і єдине законодавство;
- 3) відсутність законодавчих органів;
- 4) відсутність загальної судової та фінансової систем;
- 5) наявність безумовного права виходу;
- 6) утворення автономних республік.

12. Ознаки форми Української держави закріплені:

- 1) в усіх законодавчих актах;
- 2) в Конституції України;
- 3) в Законі України «Про форми держави».

13. Назвіть функції держави:

- 1) гуманістична;
- 2) оборона країни;
- 3) екологічна;
- 4) захист правопорядку;
- 5) соціологічна;
- 6) охорона прав і свобод громадян;
- 7) політична;
- 8) економічна.

14. Функції держави — це:

- 1) засоби та закономірності організації елементів держави як складної за будовою системи;
- 2) здійснення організованого примусу у межах усього суспільства з метою забезпечення реалізації інтересів пануючих верств населення;
- 3) основні напрями діяльності держави, що розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві;
- 4) забезпечення загальносуспільного блага.

15. Форми здійснення функцій держави:

- 1) правотворча діяльність;
- 2) правозастосовна діяльність;
- 3) правоохоронна діяльність;
- 4) державна діяльність;
- 5) управлінська діяльність.

16. До методів переконання належить:

- 1) правове виховання населення;
- 2) проведення відповідної ідеологічної діяльності;
- 3) застосування заходів примусу;
- 4) обґрунтування необхідності сприяти реалізації функцій держави;
- 5) надання різних пільг і нагород суб'єктам, які сприяють ефективному здійсненню функцій держави.

17. Структуру механізму держави складають:

- 1) апарат управління;
- 2) апарат примусу;
- 3) державні установи;
- 4) державні підприємства;
- 5) парламентський апарат;
- 6) бюджетний комітет.

18. Державні установи і державні підприємства

- 1) мають владні повноваження;
- 2) не мають владних повноважень.

19. Орган держави — це частина:

- 1) парламентського апарату;
- 2) управлінського апарату;
- 3) державного апарату.

20. Офіційне тлумачення Конституції України та законів України надає:

- 1) Верховний Суд України;
- 2) апеляційні та місцеві суди;
- 3) Верховна Рада України;
- 4) Конституційний Суд України;
- 5) Пленум Верховного Суду України.

21. Рецепція римського права — це:

- 1) сприйняття правовими системами багатьох країн світу найбільш важливих принципів права та його інститутів;
- 2) норми римського права завжди є справедливими і добрими;
- 3) римське право є корисним для всіх.

22. Ознаки права:

- 1) системність;
- 2) закріпленість у законах;
- 3) загальнообов'язковість;
- 4) сукупність правил поведінки;
- 5) формальна визначеність;
- 6) сукупність норм права;
- 7) санкціонованість державою;
- 8) можливість застосування державного примусу.

23. Сутність права полягає у тому, що воно є:

- 1) соціальним регулятором;
- 2) сприяє розвитку людської цивілізації;
- 3) соціальним явищем;
- 4) основою дозвільного порядку.

24. Принципи права — це:

- 1) усі нормативні приписи про можливу й обов'язкову поведінку суб'єктів;
- 2) основні ідеї, вихідні положення, що мають універсальність, вищу імперативність і відображають суттєві положення права;
- 3) відображають його внутрішню будову;
- 4) уся сукупність існуючих приписів, правил поведінки нормативно-го характеру.

25. Принципи права об'єктивно зумовлені:

- 1) правотворчою, правозастосовною та правоохоронною діяльністю державних органів;
- 2) принципами сучасних правових систем, які склалися на основі норм моралі;
- 3) критерієм визначення правомірності або неправомірності поведінки людей та їх об'єднань;
- 4) економічним, соціальним, політичним ладом суспільства, що існує в певній країні, характером пануючого державно-правового режиму.

26. Специфіка охоронної функції права полягає у:

- 1) визначенні через норми права правоздатності громадян;
- 2) визначенні компетенції державних органів і повноважень посадових осіб;
- 3) визначенні оптимального типу правового регулювання суспільних відносин;
- 4) впливі права на поведінку людей через загрозу санкції,
- 5) інформуванні суб'єктів суспільних відносин.

27. Юридичні джерела (форми) права — це:

- 1) внутрішня будова права, його структура, поділ на галузі й інститути;
- 2) офіційні форми вираження і закріплення правових норм, які діють у даній державі.

28. До юридичних джерел права належать:

- 1) суспільні відносини;
- 2) правосвідомість;
- 3) нормативні настанови;
- 4) правова культура;
- 5) юридична практика;
- 6) юридична наука.

29. Основною формою встановлення правових норм в Україні є:

- 1) нормативно-правові акти;
- 2) судовий прецедент;
- 3) правова доктрина;
- 4) правовий звичай.

30. Правовий припис — це:

- 1) імперативне судження загального характеру, логічно і граматично завершене, формально закріплене в тексті нормативно-правового акта;
- 2) загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин;
- 3) сукупність однорідних норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин, об'єднаних загальністю предмета і методу правового регулювання.

31. Інститут права — це:

- 1) сукупність однорідних норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин, об'єднаних загальністю предмета і методу правового регулювання;
- 2) сукупність норм права певної галузі чи підгалузі, що регулює конкретний вид чи сторону суспільних відносин;
- 3) загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин.

32. Наведіть по три приклади інститутів права у цивільному праві, кримінальному праві, трудовому праві.

33. Правовий договір — це:

- 1) правило поведінки, що склалося стихійно протягом тривалого часу і стало звичкою людей, ухвалено й охороняється державою;
- 2) нормативний акт вищого представницького органу держави, що регулює найбільш важливі суспільні відносини;
- 3) добровільні й узгоджені рішення двох чи більше сторін, які містять юридичні норми з метою урегулювання певної життєвої ситуації і забезпечені державою.

34. Науково-правова доктрина — це:

- 1) священні писання, книги, трактати;
- 2) рішення конкретної юридичної справи, яку виносить суд і яке стає обов'язковим для вирішення подібних справ у майбутньому;
- 3) документи, що містять концептуально оформлені правові ідеї, принципи, які розроблені вченими з метою удосконалення законодавства та усвідомлені суспільством як обов'язкові.

35. Науково-правова доктрина є безпосереднім джерелом права у:

- 1) англо-американській правовій системі;
- 2) релігійно-філософській правовій системі;
- 3) романо-германській правовій системі.

36. Найвищу юридичну силу в Україні має:

- 1) Конституція України;
- 2) міжнародно-правові акти; згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

37. Соціальні норми — це:

- 1) правила поведінки людей та їх об'єднань, що покликані врегульовувати життя суспільства з метою збереження в ньому порядку і стабільності;
- 2) сукупність однорідних норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин, об'єднаних загальністю предмета і метода правового регулювання;
- 3) уся сукупність існуючих приписів, правил поведінки нормативно-го характеру.

38. *Ефективність дії соціальних норм залежить від:*

- 1) свідомого дотримання норм громадянами;
- 2) певного стандарту поведінки;
- 3) зростання благополуччя народу;
- 4) міцного суспільного порядку;
- 5) соціальної відповідальності.

39. *Основні види соціальних норм:*

- 1) інтерес суб'єктів;
- 2) звичаї;
- 3) звичка;
- 4) об'єднання громадян;
- 5) норма права;
- 6) релігійна норма;
- 7) правила поведінки, які впроваджуються у суспільну практику за ініціативою держави;
- 8) корпоративні норми;
- 9) правила, що регулюють порядок поведінки людей із засобами виробництва;
- 10) правила управління економікою.

40. *Норма права — це ...*

41. *Види норм права за функціональною спрямованістю:*

- 1) матеріальні, процесуальні;
- 2) регулятивні, охоронні;
- 3) базові, норми-правила поведінки;
- 4) визначально-установчі, норми дефініції.

42. *Диспозиція — це частина правової норми, в якій:*

- 1) викладений зміст правила поведінки;
- 2) визначаються умови, за яких настає чинність правил поведінки;
- 3) містяться вказівки стосовно юридичних наслідків порушення правила поведінки.

43. *Гіпотеза — це частина правової норми, в якій:*

- 1) містяться вказівки стосовно юридичних наслідків порушення правила поведінки;
- 2) викладений зміст правила поведінки;
- 3) визначаються умови, за яких настає чинність правил поведінки.

44. *Система права — це:*

- 1) сукупність законодавчих актів певної держави;
- 2) сукупність таких структурних елементів, як правосвідомість, права відповідальність;
- 3) сукупність чинних норм права певної держави.

45. Назвіть елементи системи права:

- 1) галузь законодавства;
- 2) правова норма;
- 3) правовий звичай;
- 4) галузь права;
- 5) інститут права;
- 6) кодекс;
- 7) підгалузь права.

46. Ознаки системи права:

- 1) єдність та узгодженість;
- 2) право охороняється державою;
- 3) диференціація права;
- 4) уособлена група юридичних норм;
- 5) право передбачає можливість застосування державного примусу.

47. Елементи системи законодавства — це:

- 1) Конституція;
- 2) кодекс;
- 3) нормативні укази і розпорядження Президента;
- 4) правовий договір;
- 5) правовий прецедент;
- 6) рішення Конституційного Суду України;
- 7) підзаконні правові акти;
- 8) акти органів виконавчої влади на місцях;
- 9) акти місцевих органів самоврядування.

48. Правова система — це:

- 1) система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або у групі однотипних держав;
- 2) внутрішня будова права у державі;
- 3) система загальнообов'язкових правил поведінки, які формулюються або санкціонуються державою.

49. Види систематизації нормативно-правових актів:

- 1) інкорпорація,
- 2) управління,
- 3) диференціація,
- 4) кодифікація,
- 5) консолідація,
- 6) матеріалізація.

50. Інкорпорація — це:

- 1) об'єднання групи нормативно-правових актів за певним критерієм в одному збірнику;
- 2) змістовна переробка й узгодження певної групи юридичних норм та об'єднання їх у єдиному нормативно-правовому акті;
- 3) внесення суттєвих змін в нормативно-правові акти аж до відміни існуючих і створення принципово нових правил поведінки.

51. Назвіть ознаки правових відносин:

- 1) результат свідомої діяльності людей;
- 2) формулюються на основі реальних суспільних відносин;
- 3) утворюються в суспільстві за допомогою правових засобів;
- 4) виникають, припиняються чи змінюються відповідно до правових норм;
- 5) охороняються державою;
- 6) мають вольовий характер;
- 7) не врегульовуються нормативно-правовими актами.

52. Юридичний зміст правовідносин утворюють:

- 1) дії учасників, спрямовані на реалізацію їх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків;
- 2) зафіксовані у нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників;
- 3) факти, які відбулися в реальній дійсності.

53. Правосуб'єктність — це:

- 1) здатність суб'єкта бути учасником правовідносин;
- 2) здатність особи нести юридичну відповідальність;
- 3) здатність суб'єкта своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

54. Дієздатність — це:

- 1) здатність особи нести юридичну відповідальність;
- 2) здатність суб'єкта своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки;
- 3) здатність суб'єкта мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

55. Кримінальна деліктоздатність громадян за умови вчинення особливо тяжких злочинів настає з:

- 1) 12 років;
- 2) 14 років;
- 3) 16 років;
- 4) 18 років.

56. Назвіть ознаки юридичної особи:

- 1) чітка внутрішня структура;
- 2) має громадянство даної держави;
- 3) наявність круглої печатки і штампа;
- 4) право виступати позивачем і відповідачем у суді;
- 5) виробляє матеріальні та нематеріальні блага;
- 6) діяльність спрямовується на одержання прибутків;
- 7) здатність нести самостійну майнову відповідальність.

57. Назвіть об'єкти правовідносин:

- 1) учасники правових відносин;
- 2) матеріальні або нематеріальні блага;
- 3) конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин.

58. За відсутності юридичних фактів правові відносини:

- 1) виникають,
- 2) не виникають.

59. Правова презумпція — це ...

60. Визначте момент набрання чинності законом, прийнятим 17.01.2001 р., якщо Президентом України 27.01.2001 р. було накладено вето, а при повторному розгляді 08.02.2001 р. закон був прийнятий знову і опублікований в газеті «Голос України» 12.02.2001 р.

61. Визначте момент набрання чинності законом України, якщо постановою про введення його в дію передбачено, що він набуває чинності з моменту опублікування. Закон опубліковано: в «Офіційному віснику України» 07.10.2003 р., «Факти» 05.10.2003 р., «Віснику Інституту законодавства» 04.10.2003 р.

62. Визначте момент набрання чинності Указом Президента України від 20.10.95 р. «Про адресну грошову допомогу малозабезпеченим громадянам на осінньо-зимовий період 1995—1996 рр.», опублікованим в «Урядовому кур'єрі» від 24.10.95 р., тижневику «Контракти» 25.10.95 р. Строку набрання чинності в указі не вказано.

63. Визначте момент набрання чинності законом України, якщо у постанові Верховної Ради України про введення його в дію зазначено, що закон набуває чинності з моменту опублікування. Опублікований закон у газеті «Голос України» 17.11.2004 р., «Урядовий кур'єр» — 15.11.2004 р.

64. Визначте, які структурні елементи правової норми наведені у статті закону (гіпотеза, диспозиція, санкція): «Давання хабара карається штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк від двох до п'яти років» (ст. 369 КК України).

65. Визначте, які структурні елементи правової норми наведені у статті закону (гіпотеза, диспозиція, санкція): «Суб'єктами права власності є фізичні та юридичні особи» (ст. 325 ЦК України).

66. Визначте, які структурні елементи правової норми наведені у статті закону (гіпотеза, диспозиція, санкція): «Фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, — протягом шести місяців» (ст. 46 ЦК України).

67. Визначте, які структурні елементи правової норми наведені у статті закону (гіпотеза, диспозиція, санкція): «Право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів» (ст. 328 ЦК України).

68. Визначте, які структурні елементи правової норми наведені у статті закону (гіпотеза, диспозиція, санкція): «Повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття)» (ст. 34 ЦК України).

69. Визначте, які структурні елементи правової норми наведені у статті закону (гіпотеза, диспозиція, санкція): «Заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин» (ст. 1235 ЦК України).

70. Визначте, які структурні елементи правової норми наведені у статті закону (гіпотеза, диспозиція, санкція): «Викрадення, привласнення, вимагання комп'ютерної інформації або заволодіння нею шляхом шахрайства чи зловживання службовою особою своїм службовим становищем караються штрафом від п'ятдесяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років» (ст. 362 КК України).

Модуль 2

ГАЛУЗІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

МІНІ-МОДУЛЬ 2.1

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Мета: проаналізувати конституційні норми, які закріплюють і регулюють суспільні відносини, що забезпечують організаційну і функціональну єдність суспільства як цілісної соціальної системи, основи конституційного ладу України, статус людини і громадянина, територіальний устрій держави, форми безпосередньої демократії, систему органів державної влади.

Основна проблема: виявити основні тенденції розвитку сучасного конституційного законодавства України.

Провідна ідея: Основний Закон держави унормовує найважливіші суспільні відносини: основи правового статусу людини і громадянина, територіальний устрій, виборчу систему, референдуми, систему і принципи діяльності органів державної влади, їх компетенцію тощо.

Обрані методи: лекція з елементами дискусії.

Основні поняття теми:

Конституція України — основний закон держави, з допомогою якого український народ виражає свою суверенну волю, утверджує основні засади устрою суспільства і держави, визначає систему і структуру державної влади та місцевого самоврядування, основи правового статусу особи, територіального устрою держави.

Громадянство України — постійний правовий зв'язок між фізичною особою та Україною, що виявляється у їх взаємних правах та обов'язках.

Референдум — спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з найважливіших питань загальнодержавного і місцевого значення.

Законодавчі органи — відповідно до принципу поділу влади на них покладено законодавчу, правотворчу діяльність.

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України.

Виконавчі органи — це органи, які реалізують державну владу у формі організації виконання законів.

Судові органи — здійснюють судову владу; головним призначенням судів є захист прав суб'єктів права шляхом вирішення у процесуальній формі кримінальних і цивільних справ та спорів.

Глава держави — Президент України, виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина.

ПЛАН

- 1. Конституція України — Основний Закон держави.*
- 2. Громадянство України.*
- 3. Права, свободи та обов'язки громадян України, гарантії їх дотримання.*
- 4. Виборча система в Україні. Види референдумів.*
- 5. Система органів державної влади в Україні.*

1. Конституція України — Основний Закон держави

В юридичній науці й практиці конституція є основним, головним законом держави, який регламентує найважливіші, з погляду держави, суспільні відносини. До них належать засади суспільного ладу й політики, правового становища особи, державного устрою, організації та діяльності органів держави. Конституція також визначає герб, прапор, гімн і столицю держави.

У перекладі з англійської мови слова «конституція» означає «устрій», з латинської — «затверджую, устанавлюю». Так називалися деякі акти римських імператорів. У сучасному світі конституції є практично в усіх державах, які претендують на право називатися демократичними. Виняток становлять абсолютні монархії, наприклад Саудівська Аравія.

Першою конституцією в сучасному її розумінні була Конституція США, прийнята в 1787 р., яка діє й досі. Це найстабільніша

конституція в світі — більш як за 200 років існування до неї було внесено лише 27 поправок.

Конституція України була прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.

8 грудня 2004 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін і доповнень до Конституції України» № 2222-ІУ.

Класифікація конституцій:

За юридичною формою конституції можуть бути поділені на писані й неписані.

Писані конституції являють собою єдиний нормативний акт, прийнятий у чітко встановленому порядку, який має певну внутрішню структуру (розділи, глави, параграфи тощо). До цього виду належить абсолютна більшість конституцій, що діють у світі, у тому числі й Конституція України.

Неписані конституції складаються з кількох законів, що мають самостійне значення і прийняті в різний час і в різному порядку. Вони в своїй сукупності оголошуються конституцією держави. Прикладом такої конституції може бути Конституція Великобританії. Вона охоплює ряд законів, перший з яких — Велика хартія вільностей — був прийнятий ще в 1215 р., а останній — Закон про місцеве правління — у 1985 р.

Слід звернути увагу на те, що наявність неписаної конституції може призвести до недостатньо чіткого правового регулювання найважливіших суспільних відносин. Це дає заінтересованим силам можливість поводитися довільно, по-різному витлумачувати неузгодженості, а то й суперечності у змісті таких конституцій. Тому вони загалом розглядаються як менш демократичні порівняно з конституціями писаними.

Залежно від порядків прийняття, зміни та відміни конституції поділяються на гнучкі та жорсткі.

У **гнучких** конституцій порядок прийняття, зміни чи відміни мало чим відрізняється від порядку, передбаченого для всіх інших законів. Якщо для поточного закону достатньо простої більшості (50 % + 1) голосів, то для конституції цього замало — необхідно зібрати кваліфіковану більшість (не менше як дві третини голосів).

Порядок прийняття, зміни та відміни **жорстких** конституцій суттєво ускладнений порівняно з усіма іншими законами. Тут потрібна не тільки більшість голосів депутатів, а й виконання низки додаткових процедур. Так, поправки до Конституції США приймаються голосами двох третин членів палат Конгресу (парламенту) або спеціально скликаного Конституційного Конвенту. В

обох випадках поправки мають бути ратифіковані законодавчими зборами або конвентами трьох чвертей штатів.

Конституцію України також слід віднести до жорстких. У цьому переконує, зокрема, розгляд її XIII розділу.

За рівнем утілення приписів конституцій у життя суспільства та держави їх прийнято поділяти на:

Фіктивні — положення яких не знаходять потрібної реалізації й підтвердження на практиці.

Реальні — суспільні відносини відповідають конституційним настановам.

Відповідно до державного устрою конституції поділяються на **федеративні** (США, ФРН та ін.) й **унітарні** (Франція, Україна та ін.).

Отже, Конституцію України можна віднести до писаних, жорстких, реальних, унітарних.

Контроль за додержанням конституції здійснює особливий орган. В Україні — це Конституційний Суд. Лише до його компетенції належить вирішення питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України. Аналогічні органи є практично в усіх демократичних державах, хоч і називаються по-різному.

Конституцію, як найважливіший правовий і політичний документ, характеризують окремі властивості, що мають певну самостійність, але, взяті в сукупності, можуть дати досить повне уявлення про неї.

Властивості Конституції.

1. *Верховенство конституції* (найвища юридична сила) — усі нормативно-правові акти повинні відповідати Конституції України. Акт, який не відповідає Конституції, є неконституційним (він або скасовується, або приводиться у відповідність до неї).

2. *Програмний характер* — Конституція визначає перспективи розвитку держави і суспільства, тенденції та напрями їх розвитку, основні цілі соціального прогресу, містить основні принципи здійснення влади, є орієнтиром розвитку своєї правової системи держави. Такі програмні положення, як правило, викладені в преамбулі конституції.

3. *Нормативність* — як основний закон держави Конституція України обов'язкова до виконання всіма суб'єктами права і є актом постійної і прямої дії.

4. *Установчий характер* — у Конституції закріплюються найважливіші права, свободи та обов'язки громадян, система, принципи діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування.

5. *Стабільність* — покликана підкреслити усталеність суспільних відносин і означає, що закріплені в ній принципові положення мають діяти протягом тривалого часу. Але суттєва частина її приписів може змінюватися відповідно до потреб розвитку суспільства й держави.

6. *Здатність до стимулювання суспільних відносин* — Конституція України містить положення, які стимулюють відповідних суб'єктів права до прийняття необхідних нормативних актів, реалізації владних повноважень.

7. *Правонаступництво* — Конституція зумовлює безперервність процесу історичного розвитку Української держави. У преамбулі Конституції України зазначено, що ця Конституція приймається з урахуванням багатовікової історії українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім українським народом права на самовизначення.

Принцип найвищої юридичної сили Конституції України полягає в тому, що всі закони та інші нормативно-правові акти належить приймати на основі й у відповідності з Конституцією. У протилежних випадках прийняті акти визнаються недійсними й не підлягають виконанню.

Положення Конституції України є **нормами прямої дії**. У відповідності з цим конституційні приписи впливають на суспільні відносини безпосередньо, їх виконання не може відкладатися з посиланнями на відсутність якихось додаткових (роз'яснюючих, процесуальних і т. ін.) актів. Особливо підкреслюється гарантованість судового захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина безпосередньо на підставі Конституції України.

Недопустимість невідповідності міжнародних договорів положенням Конституції України. Якщо виникає потреба приєднання до такої міжнародної угоди, то це стає можливим лише після внесення відповідних змін до тексту Основного Закону.

Визнання міжнародних договорів, після їх ратифікації, частиною національного законодавства України означає забезпечення реалізації положень таких міжнародних угод відповідними правовими, організаційними та іншими засобами нарівні з приписами законів, прийнятих Верховною Радою України.

Стаття 15 Конституції України присвячена встановленню дійсної свободи політичної, економічної та ідеологічної діяльності, що забезпечується закріпленням **принципу багатоманітності**.

Державні символи — це встановлені конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки конкретної держави, які уособлюють її суверенітет, а в деяких випадках ма-

ють і певний історичний чи ідеологічний зміст. Конституція України (ст. 20) встановлює такі символи нашої держави — *Державний Прапор, Державний Герб, Державний Гімн* — і викладає їхню загальну характеристику.

В деяких державах запроваджуються й інші державні символи — державні кольори, державна печатка, державний девіз. Девіз держави — це короткий вислів, у якому знаходять своє вираження найвищі цінності даної держави. Наприклад, девіз ФРН — «Єдність, закон і свобода», Великобританії — «Бог і право особи». У більшості випадків девіз держави розміщується на її гербі, але може бути зафіксованим безпосередньо в Основному законі, як це зроблено, наприклад, у статті 2 Конституції Франції, де зазначається: Девіз Республіки — Свобода, Рівність, Братерство.

У ст. 3 та 4 I розділу Конституції України закріплюються принципи державної політики щодо особи, людини, громадянина. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються найвищою цінністю в суспільстві. А тому права та свободи людини, їх гарантії становлять зміст і спрямованість діяльності держави. Саме в цьому розділі Конституції закріплено, що держава несе відповідальність за свою діяльність перед людиною, чим ще раз підтверджується курс на побудову правової держави.

2. Громадянство України

Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. визначає правовий зміст громадянства України, підстави і порядок його набуття та припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб.

Громадянство України — постійний правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що проявляється у їх взаємних правах та обов'язках.

Громадянин України — особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України.

Іноземець — особа яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (чи підданим) іншої держави або держав.

Особа без громадянства — особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Принципи громадянства:

1) *єдиного громадянства* — громадянин України не може одночасно мати громадянство іншої держави, виключається можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України (ст. 4 Конституції України; ст. 2 Закону «Про громадянство України»);

2) *запобігання виникненню випадків без громадянства* — недопустимість втрати громадянством України громадянства внаслідок колізій законодавства України із законодавством інших держав, громадянство яких бажає придбати громадянин України;

3) *недопустимості позбавлення громадянства громадянина України* — ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство;

4) *неможливості автоматичного набуття і втрати громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;*

4) *рівності перед законом* громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України. Не має значення час його набуття;

5) *збереження громадянства України* незалежно від місця проживання громадянина України;

6) *невидачі громадян України іноземній державі* — впливає з ч. 2 ст. 25 Конституції України: «Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі». Із цього правила є винятки, які впливають із міжнародних зобов'язань України. Обмеження щодо невидачі своїх громадян іншим державам містяться у нормах кримінального права.

Громадянами України є:

1) усі громадяни колишнього СРСР які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про

громадянство України» (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено запис «громадянин України», а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;

4) особи, які набули громадянства України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Документи, що підтверджують громадянство України: паспорт громадянина України; свідоцтво про належність до громадянства України; паспорт громадянина України для виїзду за кордон; тимчасове посвідчення громадянина України; проїзний документ дитини; дипломатичний паспорт; службовий паспорт; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну.

Підстави набуття громадянства України. Громадянство України набувається: за народженням; за територіальним походженням; внаслідок прийняття до громадянства; внаслідок поновлення у громадянстві; внаслідок усиновлення; внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування; внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки; у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; внаслідок встановлення батьківства; за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Умовами прийняття до громадянства України є:

1) визнання і дотримання Конституції України та законів України;

2) зобов'язання припинити іноземне громадянство або перебування в іноземному громадянстві (для осіб, які були громадянами держав, міжнародні договори України з якими дозволяють особам звертатися для набуття громадянства України за умови, якщо доведуть, що вони не є громадянами іншої договірної сторони);

3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років; ця умова не поширюється на особу, яка перебуває у шлюбі з громадянином України строком понад два роки та постійно проживає в Україні на законних підставах.

Для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, строк безперервного проживання на законних під-

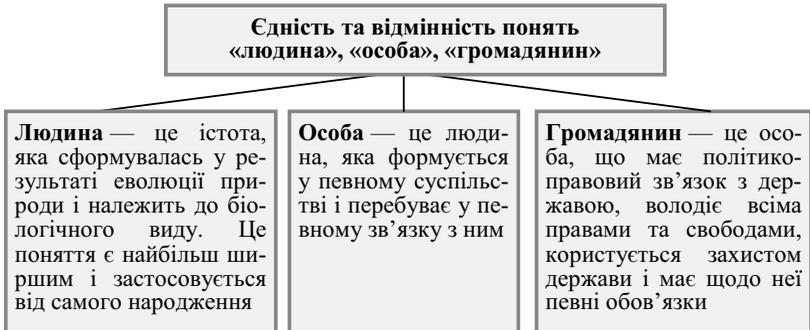
тавах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб, які в'їхали в Україну особами без громадянства, — на три роки з моменту одержання дозволу на проживання в Україні;

4) отримання дозволу на постійне проживання в Україні. Ця умова не поширюється на осіб, які мають у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. відмітку про постійну або тимчасову прописку на території України, а також на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні;

5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі);

6) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні.

Президент України приймає рішення і видає укази відповідно до Конституції України і Закону України «Про громадянство України» про прийняття до громадянства України і про припинення громадянства України.

3. Права, свободи та обов'язки громадян України, гарантії їх дотримання

Термін «людина» означає біосоціальну істоту, тобто одну з форм земного життя, яка наділена здатністю мислити, створювати й використовувати знаряддя праці, володіє членороздільною мовою й може нормально розвиватися лише в широкому й тісному спілкуванні з собі подібними. Таким чином, цей термін

характеризує представника роду людського (індивіда) як особливу колективістську біологічну істоту.

Поняття «*особа*» характеризує людину як суб'єкта, що вже має індивідуальні, саме цій конкретній людині притаманні, інтелект, моральні та інші якості, сформовані в процесі суспільного життя.

Громадянин — це особа, яка перебуває у сталих, юридично визначених зв'язках із конкретною державою, що знаходить своє вираження в наявності відповідного громадянства.

Сукупність правових приписів, спрямованих на врегулювання поведінки людини й громадянина в суспільстві та державі, називається правовим статусом особи.

Види конституційних прав і свобод:

Особисті (громадянські) права та свободи надають суб'єктам можливість вільно розпоряджатися собою й забезпечувати свободу від втручання держави у сферу відносин, які перебувають за межами обов'язків суб'єкта перед державою.

— право на життя, право захищати від протиправних посягань як своє життя та здоров'я, так і життя та здоров'я інших людей (ст. 27);

— право на повагу до своєї гідності (ст. 28);

— право на свободу та особисту недоторканність, право невідкладно знати про мотиви свого арешту чи затримання, захищати себе особисто і користуватися правовою допомогою захисника з моменту затримання, оскаржити своє затримання в суді (ст. 29);

— недоторканність житла (ст. 30);

— таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);

— право на невтручання в особисте життя, право громадян України знайомитися з інформацією про себе, наявну в державних і недержавних установах та організаціях, на спростування недостовірної інформації про себе та членів своєї сім'ї, на відшкодування матеріальної й моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації (ст. 32);

— свободу пересування, вільного вибору місця проживання, право вільно залишати територію України, право громадян України в будь-який час повернутися в Україну (ст. 33);

— право на свободу світогляду й віросповідання (ст. 35);

— на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування (ст. 49);

— на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50);

— право на вільне за взаємною згодою укладання шлюбу та рівноправ'я подружжя (ст. 51);

— право на захист у суді (ст. 63);

— право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої безпідставним засудженням (ст. 62).

Політичні права та свободи, закріплені в Конституції України, надають суб'єктам можливості для участі в управлінні справами держави й суспільства і передбачають:

— право громадян брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах;

— вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування;

— право доступу до державної служби та до служби в органах місцевого самоврядування (ст. 38);

— право на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;

— право вільно збирати, зберігати, використовувати й у будь-який спосіб поширювати інформацію (ст. 34);

— на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, на участь у професійних спілках (ст. 36);

— збиратися мирно, без зброї, й проводити мітинги, походи й демонстрації (ст. 39);

— направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування та їхніх посадових і службових осіб (ст. 40).

Економічні права спрямовані на забезпечення суб'єктам можливостей для участі в соціально-економічних відносинах і передбачають:

— право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю;

— право громадян користуватися для задоволення своїх потреб об'єктами державної та комунальної власності (ст. 41);

— право на підприємницьку діяльність (ст. 42);

— на працю, на належні, безпечні і здорові її умови, на не нижчу від визначеної законом заробітну плату і своєчасне її одержання (ст. 43);

— на страйк (ст. 44);

— на відпочинок (ст. 45);

— на соціальний захист (ст. 46);

— на житло (ст. 48).

Культурні права — надають можливості для задоволення культурних і духовних потреб, а саме:

— право на освіту, у тому числі безоплатну вищу в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі;

— на навчання рідною мовою громадян, які належать до національних меншин (ст. 53);

— на свободу літературної, художньої й технічної творчості, право на результати своєї інтелектуальної творчої діяльності.

Рада Європи відзначає Україну як «еталонну» державу у сфері таких прав: право на свободу пересування і вибору місця проживання (ст. 33); відсутність переслідувань і дискримінації (ст. 24) громадян за ознаками раси, статі, етнічного походження, віросповідання, переконань або соціального походження а також забезпечення державою свободи совісті (ст. 35) і міжнаціонального миру.

Серед закріплених у Конституції **гарантій прав людини й громадянина** слід підкреслити такі:

— нечинність законів та інших нормативних актів про права та обов'язки громадян, якщо їх положення не доведені до відома населення в установленому порядку (ст. 57);

— можливість одержувати правову допомогу, у тому числі й безоплатну (ст. 59);

— особа не зобов'язана доводити свою невинуватість у вчиненні злочину й не може бути обвинувачена й піддана кримінальному покаранню, якщо її вина не доведена в законному порядку і не встановлена вироком суду (ст. 62);

— недопустимо двічі притягати особу до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61) та ін.

Конкретизація вказаних та інших конституційних гарантій прав і свобод людини й громадянина здійснюється в поточному законодавстві та в підзаконних нормативно-правових актах.

Обов'язки людини та громадянина — певна міра суспільно необхідної поведінки суб'єктів:

— кожен, хто законно перебуває на території України, зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції й законів України, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68);

— кожен зобов'язаний сплачувати встановлені податки і збори (ст. 67); обов'язок кожного — не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині й відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66);

— обов'язок громадян України — захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, шанувати її державні символи (ст. 65).

Невиконання чи несумлінне виконання конституційних обов'язків має наслідком юридичну відповідальність, вид і міра якої визначається у відповідних законах.

4. Виборча система в Україні. Види референдумів.

Виборча система — це сукупність норм, що закріплюють виборчі права громадян України, основні принципи виборчого права, організацію виборів до представницьких органів держави, взаємовідносини виборців з депутатами.

Утворені в результаті виборів органи чи обрані посадові особи дістають право при виконанні своїх суспільних функцій виступати від імені відповідної сукупності людей і наділяються повноваженнями приймати загальнообов'язкові рішення. За допомогою виборів формується значна частина органів державної влади та місцевого самоврядування.

Характеризуючи вибори й референдум, Конституція України вказує, що вони є формами безпосередньої демократії, через які народ здійснює своє волевиявлення (ст. 69). А у статті 71 закріплюється, що вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування є вільними й відбуваються на основі принципів загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Принципи виборчого права:

Вибори депутатів є **рівними** — наявність у виборців однакової кількості голосів, що в сучасних умовах означає: «один виборець — один голос». Виборець може використати свій голос лише на одній виборчій ділянці. Голосування за інших осіб чи передача виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється.

Вибори депутатів є **прямими** — громадяни, беручи участь у виборах, віддають свої голоси безпосередньо «за» чи «проти» кандидата на виборну посаду будь-якого рівня.

Вибори депутатів є **вільними** — забороняється будь-який тиск на виборців з метою примусити їх голосувати не у відповідності зі своїми переконаннями, а так, як цього бажають інші особи чи структури.

Голосування на виборах є **таємним** — вимагає недопущення будь-якого спостереження та контролю за волевиявленням виборців.

Термін *референдум* у перекладі з латини означає «те, що має бути повідомлене».

Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (1991 р.) визначає **референдум** як спосіб прийняття громадянами

України шляхом голосування законів України, інших рішень з найважливіших питань загальнодержавного і місцевого значення (ст. 1).

Референдум і вибори мають спільний метод здійснення — голосування, але відрізняються за своїм предметом. Вибори проводяться для визначення особи, яка, з точки зору більшості виборців, найдостойніша займати виборну посаду. Завдання референдуму — вирішення важливих питань, не пов'язаних із наданням юридичної сили мандатам якихось осіб. Це можуть бути затвердження, зміна чи скасування законів, вирішення проблем територіального устрою в межах держави тощо.

Референдуми поділяються на певні види. Розрізняють імперативний і консультативний, конституційний і законодавчий, обов'язковий і факультативний референдуми.

Імперативний і консультативний референдуми відрізняються за юридичною силою їхніх результатів. Акт, ухвалений імперативним референдумом, набуває найвищої юридичної сили й не потребує затвердження ніякими іншими суб'єктами. Консультативний референдум ставить за мету виявлення точки зору населення з приводу якогось питання, яка, проте, не має обов'язкової юридичної сили для органів держави.

Конституційний референдум вирішує питання щодо прийняття Конституції чи внесення до неї поправок. Так, Конституція Російської Федерації була прийнята шляхом референдуму у 1996 р.

Шляхом *законодавчого* референдуму приймаються закони, присвячені регулюванню важливих сторін суспільного та державного життя країни.

Обов'язковий референдум проводиться для вирішення питань, які, згідно з Конституцією, можуть бути розв'язані тільки шляхом референдуму. Так, Конституція України визначає проведення обов'язкового всеукраїнського референдуму при вирішенні питань про зміну території України (ст. 73) та про внесення змін до I, III і XIII розділів Основного Закону (ст. 156).

Факультативний референдум проводиться для прийняття: а) законів шляхом всенародного голосування; б) рішень загальнодержавного рівня з найбільш актуальних питань державотворення. Так, у Португалії такі референдуми проводяться з будь-якого важливого питання загальнонаціонального значення за винятком фінансових. В Україні такий вид референдуму відсутній.

Всеукраїнський референдум може призначатися Президентом України з народної ініціативи для вирішення якогось конкретного питання, якщо цього вимагають не менше як три мільйони громадян України, які мають право голосу. Для того, щоб ця вимога набула обов'язкової сили для Президента, необхідно, аби підписи громадян на підтримку референдуму були зібрані не менше як у двох третинах областей України й не менш як по 100 тис. підписів у кожній з них.

Як і в багатьох інших державах, в Україні для прийняття законопроектів, що стосуються податків, бюджету чи амністії, проведення референдуму не допускається.

5. Система органів державної влади в Україні.

Завдання і функції Української держави реалізуються через діяльність відповідних державних органів, правовий статус яких закріплюється в Конституції України, інших нормативно-правових актах.

За ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на **законодавчу, виконавчу та судову**.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених конституцією межах і відповідно до законів України.

Єдиним органом **законодавчої влади** в Україні є Верховна Рада.

Лише вона має повноваження ухвалювати закони, які є актами найвищої юридичної сили в державі. Ніякі інші державні органи не мають права приймати закони. Повноваження Верховної Ради України визначаються у ст. 85 Конституції України.

Вибори до Верховної Ради України згідно із законом України «Про вибори народних депутатів України» від 08.12.2004 р. проводяться за пропорційною системою, тобто депутати обираються за виборчими списками від політичних партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі.

Якщо ж ідея щодо необхідності проведення певних законотворчих робіт виникає в інших суб'єктів, вони також можуть звертатися до Верховної Ради з відповідними пропозиціями, але ці звернення не будуть обов'язковими для розгляду в парламенті на відміну від випадків, коли такі ідеї надходять від суб'єктів, наділених правом законодавчої ініціативи.

Ухвалений Верховною Радою України закон підписує її Голова й невідкладно направляє його Президентові України, який

протягом 15 днів підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом.

Закон набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування (ст. 94).

Офіційним оприлюдненням закону вважається його опублікування в офіційних виданнях України.

Органи виконавчої влади в Україні — це органи, які реалізують державну владу у формі організації виконання законів.

Вищим виконавчим органом у державі є уряд, який, як правило, формується шляхом призначення. Спосіб його призначення зумовлений формою правління, політичними та історичними особливостями країни.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади (ст. 113). Центральні органи виконавчої влади: міністерства, державні комітети та органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (такі, як СБУ, Податкова адміністрація, Антимонопольний комітет та ін.).

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією.

Місцеві органи виконавчої влади: місцеві державні адміністрації, діяльність яких регулюється Конституцією (ст. 118) та Законом України «Про місцеві державні адміністрації» (1999 р.). Діяльність Кабінету Міністрів регулюється Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України.

В Україні посаду **Президента** було засновано Законом від 5 липня 1991 р. У Конституції України Президентів присвячено V розділ, в якому встановлюється порядок обрання Президента (ст. 103), його повноваження (ст. 106) та основи його відносин з іншими складовими частинами державного механізму.

Конституція України визначає Президента як главу держави, який виступає від її імені. Президент України є також гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, до-

держання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102).

Судова влада — незалежна гілка державної влади, яка має захищати права і свободи громадян, інтереси держави і суспільства, забезпечувати додержання законності та справедливості шляхом застосування законів до конкретних життєвих ситуацій.

Засади здійснення правосуддя в Україні:

1. *Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами.* Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається.

2. *Право на судовий захист.* Усім суб'єктам правовідносин гарантується захист їхніх прав, свобод і законних інтересів незалежним і неупередженим судом, утвореним відповідно до закону. Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи у суді, на участь у розгляді своєї справи. Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи користуються в Україні правом на судовий захист нарівні з громадянами та юридичними особами України.

3. *Рівність перед законом і судом.* Правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від статі, раси, кольору шкіри, мови, політичних, релігійних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

4. *Правова допомога при вирішенні справ у судах.* Кожен має право користуватися правовою допомогою при вирішенні його справи в суді. Для надання правової допомоги при вирішенні його справ у судах в Україні діє адвокатура. У випадках, передбачених законом, правову допомогу надають також інші особи. У випадках, передбачених законом, правова допомога надається безоплатно.

5. *Гласність судового процесу.* Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації щодо результатів розгляду своєї судової справи. Розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, передбачених процесуальним законом. Учасники судового розгляду та інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, мають право робити письмові нотатки. Проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, теле-, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслявання судового засідання допускаються з дозволу суду. Розгляд справи у закритому судовому за-

сіданні допускається за рішенням суду у випадках, передбачених процесуальним законом.

6. *Обов'язковість судових рішень.* Судове рішення, яким закінчується розгляд справи у суді, ухвалюється іменем України і є обов'язковим до виконання на всій території України.

7. *Право на оскарження судового рішення.* Учасники судового процесу та інші особи у випадках і порядку, передбачених процесуальним законом, мають право на апеляційне оскарження судового рішення.

8. *Колегіальний та одноособовий розгляд справ.* Справи у судах першої інстанції розглядаються суддею одноособово, колегією суддів або суддею і народними засідателями, а у випадках, визначених процесуальним законом, — також судом присяжних. Розгляд справ в апеляційному порядку, а також в інших випадках, передбачених законом, здійснюється судом колегіально у складі не менше трьох професійних суддів.

9. *Самостійність судів і незалежність суддів.* Суди здійснюють правосуддя самостійно. Судді при здійсненні правосуддя незалежні від будь-якого впливу, нікому не підзвітні і підкоряються лише закону. Органи та посадові особи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, громадяни та їх об'єднання, а також юридичні особи зобов'язані поважати незалежність суддів і не посягати на неї. Гарантії незалежності суддів забезпечуються заборонаю втручання в здійснення правосуддя, встановленням відповідальності на неповагу до суду та суддів, визначеними законом заходами забезпечення особистої безпеки суддів, їхніх сімей та майна тощо.

10. *Недоторканність суддів.* Недоторканність суддів і народних засідателів та присяжних на час виконання у суді їхніх обов'язків гарантується Конституцією України, Законом України «Про статус суддів» та іншими законами.

11. *Державна мова судочинства.* Згідно зі ст. 10 Закону України «Про судоустрій України» судочинство в Україні здійснюється державною мовою. Застосування інших мов у судочинстві дозволяється у випадках і порядку, визначених законом.

Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів (господарські, адміністративні) є відповідні вищі суди. Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди (ст. 125).

Основні засади судочинства (ст. 129):

- 1) законність;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) забезпечення доведеності вини;
- 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- 6) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень суду, крім випадків, встановлених законом;
- 9) обов'язковість рішень суду.

Конституційний Суд України — єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України (ст. 147).

Конституційний Суд України складається з 18 суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по 6 суддів Конституційного Суду України. Суддя Конституційного Суду України призначається строком на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

ІНДИВІДУАЛЬНА САМОСТІЙНА РОБОТА

1. Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення:

1. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV.

2. Повноваження Кабінету Міністрів України.

3. Система органів державної влади за Конституцією України.

2. Підготувати реферат на тему:

1. Органи виконавчої влади в Україні.

2. Повноваження Верховної Ради України.

3. Система судової влади в Україні.

ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Мета: проаналізувати основні структурні елементи цивільного законодавства як форми вираження цивільного права, розкрити основні поняття цивільного права.

Основна проблема: засвоєння сутності понять таких інститутів цивільного права, як право власності, особисті немайнові права, правочин, авторське право, спадкове право, юридична особа.

Провідна ідея: цивільне законодавство забезпечує регулювання відносин власності, товарно-грошового обігу, сфери особистого життя громадян, їх творчої та інтелектуальної діяльності.

Обрані методи: лекція з аналізом конкретних ситуацій.

Основні поняття теми:

Цивільне законодавство — це система нормативно-правових актів, що регулюють майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини.

Особисті немайнові відносини — пов'язані з майновими (право авторства на твори, винаходи) та не пов'язані з майновими (право на честь, гідність та ділову репутацію, таємницю листування, телефонні розмови).

Майнові відносини власності закріплюють стабільний статус належності тих чи інших матеріальних благ певним особам, які їх набувають відповідно до вимог закону.

Цивільна правоздатність — це здатність мати цивільні права і обов'язки, виникає в момент народження громадянина і припиняється з його смертю. В деяких випадках правовій охороні підлягають інтереси зачатої, але ще ненародженої дитини.

Цивільна дієздатність — це здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільні права та обов'язки і самостійно здійснювати такі права — укладати договори на виконання робіт, здавати своє майно в оренду, обирати місце проживання та ін.

Юридична особа — це організація, яка створена й організована у встановленому законом порядку, має відокремлене майно, може від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і виконувати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді.

Довіреність — письмовий документ, який видається однією особою іншій для представлення її інтересів перед третіми особами.

Право власності — є право особи на річ (майно), яке вона реалізує відповідно до закону за своєї волі незалежно від будь-яких третіх осіб (право володіння, право користування, право розпорядження).

Реквізиція майна — у разі стихійного лиха, аварії, епідемії та за інших надзвичайних обставин майно може бути примусово відчужене у власника в порядку, встановленому законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості. В умовах воєнного стану майно може бути примусово відчужене з наступним повним відшкодуванням його вартості.

Конфіскація майна — позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення у випадках, встановлених законом. Конфісковане майно переходить у власність держави безоплатно.

Непереборна сила — це надзвичайна і невідворотна за даних умов подія: землетруси, повені, урагани, лісові пожежі та інші стихійні лиха. Також непереборною силою можуть вважатися певні суспільні явища — воєнні дії, страйки тощо.

Правочин — дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Авторське право — це сукупність правових норм, якими регулюються майнові та немайнові відносини, пов'язані зі створенням і використанням творів літератури, науки та мистецтва.

Спадкове право — це сукупність норм цивільного права, що встановлюють порядок переходу прав і обов'язків (спадщини) від особи, що померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

ПЛАН

1. Загальна характеристика цивільного законодавства України.
2. Поняття цивільної правоздатності та дієздатності.
3. Поняття юридичної особи.
4. Особисті немайнові права громадян. Захист честі, гідності та ділової репутації.
5. Право власності.
6. Правочини та цивільно-правові угоди.
7. Представництво і довіреність.
8. Інтелектуальна власність як об'єкт правової охорони.
9. Спадкування.

1. Загальна характеристика цивільного законодавства України

Цивільне законодавство — це система нормативно-правових актів, що регулюють майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини.

Цивільне законодавство не застосовується до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин, якщо інше не встановлено законом.

Система цивільного законодавства:

Конституція України.

Цивільний кодекс 2003 р., чинний з 01.01.2004 р.

Закони України («Про іпотеку», «Про лізинг», «Про цінні папери і фондову біржу»; «Про господарські товариства»; «Про підприємства»; «Про оренду державного та комунального майна»; «Про страхування»; «Про банки і банківську діяльність»; «Про авторське право і суміжні права» тощо).

Підзаконні нормативно-правові акти (Укази Президента, Постанови Кабінету Міністрів тощо).

Суб'єкти цивільних правовідносин — *фізичні особи* — громадяни України, іноземці, особи без громадянства; *юридичні особи* — державні підприємства, організації та установи, приватні підприємства, кооперативи, господарські товариства, фермерські господарства, іноземні підприємства, громадські організації, релігійні організації, партії тощо. У цивільних правовідносинах можуть брати участь також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави.

Об'єкти цивільних правовідносин — матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають між собою у цивільні правовідносини. Такими об'єктами є речі, тобто матеріальні предмети оточуючого світу, створені природою або людиною, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права та обов'язки, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага (ст. 177 ЦК України).

Речі — предмети зовнішнього (матеріального) світу, які перебувають у натуральному стані в природі або створені працею людини. У цивільному праві під річчю розуміють будинки і промислові комплекси, цистерни з нафтою і газопроводи, земельні ділянки, тварини та ін.

Речі у цивільному праві класифікуються за різними ознаками.

Рухомі (не пов'язані з землею) — можна вільно переміщувати у просторі та *нерухомі* (пов'язані з землею) — житловий будинок, споруди виробничого призначення, фабрики, мости, трубопроводи, земельні ділянки, тунелі, багатолітні насадження. Угоди з нерухомістю (купівля-продаж, дарування, обмін та ін.) підлягають нотаріальному посвідченню і спеціальній державній реєстрації.

Подільні та неподільні. Згідно зі ст. 183 ЦК подільною є річ, яку можна поділити без втрати її цільового призначення. Неподільною є річ, які не можна поділити без значної втрати, непомірної шкоди для її цільового призначення.

Юридичне значення поділу речей на подільні й неподільні полягає в тому, що при розділі, зокрема спільної власності, подільні речі діляться в натурі, а неподільні поділяються іншим чином: одному із співвласників надається річ, інші отримують грошову чи майнову компенсацію своєї частки.

Існують інші класифікації речей.

2. Поняття цивільної правоздатності та дієздатності

Цивільна правоздатність — це здатність особи мати цивільні права і обов'язки. Правоздатність виникає в момент народження громадянина і припиняється з його смертю. У деяких випадках правовій охороні підлягають інтереси зачатої, але ще не народженої дитини.

Змістом цивільної правоздатності є можливість мати майно у власності або в користуванні, обирати вид діяльності та місце проживання, мати авторські та винахідницькі права, право на недоторканність особистого життя, на честь, гідність та ін.

Правоздатність однакова у всіх за обсягом, не залежить від мови, віри, національності, освіти та ін.

Правоздатність може бути частково обмежена судом на певний строк у випадку покарання за вчинений злочин (особа втрачає право вільного вибору місця проживання, вільного вибору занять).

Наявності в особі лише однієї правоздатності ще мало для того, щоб бути повноцінним суб'єктом цивільного права. Важливо також бути здатним самостійно здійснювати права, виконувати обов'язки, проводити необхідні дії, приймати на себе усю повноту відповідальності за свою поведінку.

Цивільна дієздатність — це здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійсню-

вати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (ст. 30 ЦК). Наприклад, укладати договори на виконання робіт, здавати своє майно в оренду, обирати місце проживання та ін.

Обсяг цивільної дієздатності може бути обмежений лише у випадках і в порядку, встановленим законом.

Види дієздатності:

Повна цивільна дієздатність — це здатність фізичної особи, яка досягла 18 років, набувати власними діями будь-яких прав та обов'язків та здійснювати права та обов'язки (ст. 34 ЦК).

Повна дієздатність може бути надана особі: 1) у разі реєстрації шлюбу, якщо особа не досягла повноліття; 2) яка досягла 16 років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини; 3) яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю;

У більшості країн повна дієздатність настає з 18 років — Росія, Великобританія, Франція; у Швейцарії та Японії — 20 р.; у США в різних штатах — від 18 до 21 року.

Неповна цивільна дієздатність — виникає в осіб від 14 до 18 років (ст. 32 ЦК). Неповнолітні особи можуть набувати цивільні права та обов'язки як самостійно — у визначених законом випадках, так і за згодою батьків: самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією, самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, самостійно укладати договори банківського вкладу та розпоряджатися вкладом, внесеним на своє ім'я, тощо. На вчинення правочинну щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків.

Часткова цивільна дієздатність — до 14 років (ст. 31 ЦК). Малолітні мають право на вчинення дрібних побутових правочинів — купувати продукти, книжки, білети в музей, одержувати книги в бібліотеці. Можуть набувати авторських прав — публікувати вірші, музичні твори, малюнки. Так, «Факти» розповідали про хлопчика із Сімферополя, якому 9 років, він навчається у 5 класі і опублікував уже дві цікаві книги з математики.

Угоди за цих дітей укладають їх батьки або опікуни. За пошкодження чужого майна відповідають їх батьки або опікуни.

Обмежена цивільна дієздатність (ст. 36 ЦК) — особа обмежується у дієздатності за рішенням суду, якщо буде визнано, що вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними;

вживає спиртні напої, наркотичні засоби, чим ставить себе або свою сім'ю, інших осіб, яких вона зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Особа вважається обмеженою в дієздатності з моменту набрання рішенням суду законної сили.

Правові наслідки визнання особи обмежено дієздатною:

— над особою, обмеженою в дієздатності, встановлюється піклування;

— будь-які правочини, які виходять за межі дрібних побутових, можуть бути вчинені тільки за згодою піклувальника;

— одержання заробітної плати, стипендії, будь-яких інших доходів здійснюється піклувальником (в деяких випадках може бути дозволено самостійно отримувати доходи);

— особа, обмежена у дієздатності, самостійно несе відповідальність за порушення договорів, заподіяну шкоду.

Поновити особу в цивільній дієздатності може суд. У цьому випадку припиняється піклування, особа поновлюється в повному обсязі цивільних прав.

Визнання особи недієздатною (ст. 39 ЦК) — тільки за рішенням суду (з моменту набрання законної сили рішенням суду), якщо особа має хронічний або стійкий психічний розлад здоров'я, внаслідок якого нездатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Якщо від визнання особи недієздатною залежить недійсність шлюбу, договору або іншого правочину, то суд може встановити конкретну дату, з якої особу слід вважати недієздатною.

3. Поняття юридичної особи

Юридична особа — це організація, яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку, наділена цивільною правоздатністю і дієздатністю, яка може бути позивачем і відповідачем у суді (ст. 80 ЦК).

Ознаки юридичної особи:

1) організаційна єдність. Юридична особа — це певним чином організований колектив, організоване об'єднання працівників. Наприклад, акціонери акціонерного товариства, незалежно від їх кількості, мають право приймати рішення на загальних зборах товариства, де воля кожного акціонера перетворюється на єдине волевиявлення юридичної особи;

2) реєстрація відповідно до вимог чинного законодавства. Лише з моменту державної реєстрації організація набуває статусу-

су юридичної особи і може бути суб'єктом цивільних та інших відносин;

3) наділення цивільною правоздатністю і дієздатністю. Юридична особа здатна мати такі самі цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які можуть належати лише людині (право на приватне життя тощо);

4) наявність можливості виступати позивачем і відповідачем у суді надає право захищати свої права та відповідати за взяті на себе зобов'язання;

5) майнова відокремленість є матеріальною базою діяльності юридичної особи;

6) принцип самостійної цивільно-правової відповідальності полягає у тому, що організація обов'язково повинна нести самостійну майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах закріпленого за нею майна, якщо інше не встановлено законом;

7) участь у цивільному обігу від власного імені. Юридична особа повинна мати своє найменування, яке має містити інформацію про характер її діяльності.

Юридичні особи наділені правоздатністю і дієздатністю, які виникають з моменту державної реєстрації.

Правоздатність юридичної особи визначається характером її діяльності, яка закріплюється в статуті. Так, правоздатність вищого навчального закладу буде відрізнятися від правоздатності транспортного підприємства.

4. Особисті немайнові права громадян. Захист честі, гідності, та ділової репутації

Особисті немайнові права (ст. 269 ЦК) — це юридично гарантовані можливості, які довічно належать особі за законом і характеризуються немайновістю та особистісністю.

Ознаки немайнових прав:

1) належить кожній особі. Усі особи рівні у можливості реалізації та охорони цих прав;

2) належить особі довічно — фізичній особі до моменту смерті, а юридичній особі до моменту припинення;

3) належить особі за законом — переважна більшість особистих немайнових прав виникає в особи з моменту народження (створення), наприклад, право на життя, здоров'я, ім'я (найменування) тощо. Окремі види прав можуть виникати в осіб з іншого моменту, передбаченого законом, наприклад, право на донорство

особа має лише з моменту досягнення повноліття, а право на зміну свого імені має особа, яка досягла 16 років тощо;

4) дане право є немайновим — тобто фактично неможливо визначити вартість цього права у грошовому еквіваленті;

5) дане право є особистісним — воно не може бути відчужене (примусово чи добровільно) від особи—носія цих прав або передане іншим особам.

Основні особисті права закріплюються у Конституції України. Основні способи реалізації та охорони цих прав закріплюються на рівні галузевого цивільного законодавства, де особисті немайнові права дістають свій подальший розвиток.

Види особистих немайнових прав:

— *ті, що забезпечують природне існування фізичної особи* (право на життя, на охорону здоров'я, право на особисту недоторканність, на сім'ю, на безпечне довкілля тощо);

— *ті, що забезпечують соціальне буття фізичної особи* (право на ім'я, на особисте життя та його таємницю, на індивідуальність, на свободу творчості, на місце проживання, на недоторканність житла, на пересування тощо).

До особистих немайнових прав належить право на честь, гідність, ділову репутацію, ім'я, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфних повідомлень, право на щоденники та іншу особисту документацію, на власне зображення, недоторканність зовнішнього вигляду, на таємницю особистого життя та деякі інші.

Виключене значення мають права на життя, здоров'я та особисту свободу.

Захист невід'ємних особистих прав людини здійснюється судом на підставі норм конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного, екологічного та інших галузей права України.

Честь — це соціально значуща суспільна позитивна оцінка особистості.

Гідність — оцінка особою (самооцінка) своїх моральних, професійних та інших якостей.

Ділова репутація — суспільна думка щодо професійних якостей особи.

Згідно з цивільним законодавством громадяни мають право вимагати через суд спростування відомостей, які плямують його честь, гідність або ділову репутацію, якщо той, хто поширив такі відомості, не доведе, що вони відповідають дійсності.

Заінтересована особа має право на судовий захист у разі, коли відомості, які ганьблять честь і гідність, поширені щодо померлого члена сім'ї чи іншого родича.

Обов'язок доведення того, що поширені відомості відповідають дійсності, покладається на відповідача. Позивач зобов'язаний лише довести сам факт поширення відповідачем відомостей, що його плямують. У деяких країнах обов'язок доказування того, що поширені відомості не відповідають дійсності, покладається на самого позивача.

Форма поширення відомостей може бути різною: усною (у публічних виступах), а також у вигляді публікацій у пресі, повідомлення по радіо, на телебаченні, в інших засобах масової інформації, викладеною в службових характеристиках тощо.

Якщо такі відомості поширені у засобах масової інформації, суд притягує як відповідачів автора та орган ЗМІ (видавництво, редакцію). Якщо поширені відомості, що містять критику дійсно існуючих в особи недоліків у поведінці, роботі, побуті, то вони не вважаються такими, що порочать честь і гідність особи.

Особа, стосовно якої поширено відомості, що плямують її честь і гідність, має право вимагати, поряд із спростуванням таких відомостей, відшкодування моральної шкоди.

Моральна (немайнова) шкода, заподіяна громадянину порушенням його честі, гідності та ділової репутації, відшкодовується відповідачем, якщо він не доведе, що моральна шкода заподіяна не з його вини. Моральна шкода відшкодовується за рішенням суду з урахуванням різних чинників.

У наш час до засобів масової інформації подаються численні позови щодо виплати моральної компенсації на величезні суми грошей.

5. Право власності

Право власності регулюється Конституцією, Цивільним кодексом України, Законом України «Про власність» та іншими законами і підзаконними актами. Відповідно до ст. 41 Конституції України кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право власності — є право особи на річ (майно), яке вона реалізує відповідно до закону за своєї волі незалежно від будь-яких третіх осіб.

Змістом права власності є:

Право володіння — забезпечення можливості фактичного утримання речі у сфері господарювання, фізичного її утриман-

ня, можливість власника впливати на річ. Право *законного володіння* може надаватися на підставі договірних відносин (найму, зберігання), у силу адміністративного акта (розпорядження органів опіки і піклування) або на підставі, передбаченій законом (знахідка).

Незаконне володіння не має правових підстав. Якщо особа, яка володіє майном без правових підстав, не знає і не може знати про його незаконність, таке володіння визнається *добросовісним* незаконним володінням (громадянин придбав на речовому ринку річ, яку було вкрадено у власника). Якщо володілець майна знає або повинен був знати про незаконність свого володіння, воно називається *недобросовісним* незаконним володінням (особа знайшла чужу річ і не передала її відповідним державним органам).

Право користування — юридичне забезпечення можливості власника одержання від речі корисних властивостей для задоволення своїх потреб або одержання від неї плодів і прибутків. Громадяни можуть вести самостійне господарство, створювати приватні підприємства, виготовляти продукцію як для особистих потреб, так і для продажу її іншим особам.

Право розпорядження — юридична можливість визначити юридичну чи фактичну долю речі. Якщо володіння і користування можуть належати не лише власнику, а й інших особам, то право розпорядження належить, як правило, лише власникові. Власник має право на свій розсуд у своїх інтересах продати, обміняти, подарувати чи переробити належну йому річ.

Усі ці правомочності можуть належати лише власнику, а деякі можуть належати іншим особам (наприклад бібліотека). Розпорядження завжди залишається за власником.

Право власності є непорушним і ніхто не може бути протиправно позбавлений його або обмежений у здійсненні права власності. Позбавлення і обмеження у здійсненні права власності може відбуватись на підставі закону.

Ризик випадкового знищення або пошкодження майна несе його власник, якщо інше не встановлено законом або договором.

Суб'єктами права власності є фізичні особи, юридичні особи, держава, український народ. Від імені українського народу право власності здійснюється органами державної влади, місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України. У державній власності знаходиться майно і, в тому числі, кошти, які належать державі.

Юридичні особи можуть бути власником будь-якого майна, крім окремих випадків, спеціально передбачених законом. Склад,

кількість та вартість майна, яка може бути у власності юридичних та фізичних осіб, не є обмеженими.

Підстави набуття права власності:

— первісні — річ виникає вперше, перероблення речі, загальний доступ до дарів природи, поява плодів чи доходів;

— похідні — набуття права власності виникає внаслідок волевиявлення попереднього власника; належать усі правочини, спрямовані на передачу майна у власність і спадкування, приватизація державного і комунального майна.

Підстави припинення права власності:

— відчуження власником свого майна;

— відмова від права власності — особа може відмовитися від свого майна, заявивши про це;

— припинення права власності на майно, яке не може належати цій особі — якщо з підстав, що не були заборонені законом, особа набула право власності на майно, яке за законом, прийнятим пізніше, не може їй належати, це майно має бути відчужене власником протягом строку, встановленого законом. За рішенням суду підлягає примусовому продажу, колишньому власнику передається сума виторгу з урахуванням витрат, пов'язаних з відчуженням майна або за рішенням суду передається у власність держави з виплатою власникові суми, визначеної за рішенням суду;

— знищення майна;

— викуп пам'яток історії та культури. Якщо власник не вживає заходів щодо її збереження, не може створити необхідні умови, суд може постановити питання про її викуп;

— викуп земельної ділянки в зв'язку з спільною необхідністю; в разі відсутності згоди — за рішенням суду;

— реквізиція — у разі стихійного лиха, аварії, епідемії та за інших надзвичайних обставин майно може бути примусово відчужене у власника в порядку, встановленому законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості. В умовах воєнного стану майно може бути примусово відчужене з наступним повним відшкодуванням його вартості;

— конфіскація — позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення у випадках, встановлених законом. Конфісковане майно переходить у власність держави безоплатно;

— припинення юридичної особи чи смерть власника.

Спільна власність (ст. 355 ЦК) виникає тоді, коли право власності належить багатьом суб'єктам на один об'єкт. Законодавст-

во передбачає два види спільної власності — спільну часткову і спільну сумісну.

У *спільній частковій власності* кожен із учасників має чітко визначену частку в праві власності на майно.

Спільна сумісна власність є безчастковою, а право кожного з її співвласників поширюється на все майно. Частки встановлюються у випадку їх припинення (поділу, виділу). У ЦК встановлюється презумпція, згідно з якою спільна власність вважається частковою, якщо договором або законом не встановлена спільна сумісна власність на майно. Стаття 368 ЦК встановлює лише два види спільної сумісної власності: 1) спільна сумісна власність подружжя; 2) спільна сумісна власність членів сім'ї.

Співвласник має право самостійно розпоряджатись своєю часткою у спільній частковій власності. У разі продажу частки спільної часткової власності співвласник має переважне право перед іншими особами на її купівлю за ціною, оголошеною для продажу та інших рівних умовах. Співвласник має право на виділення частки в праві спільної часткової власності в натурі.

Захист права власності здійснюється шляхом пред'явлення позову:

Віндикаційний — позов не володіючого майном власника до його фактичного набувача про витребування індивідуально визначеного майна з чужого незаконного володіння (ст. 387 ЦК).

Відповідачем може бути особа, яка незаконно володіє майном (незалежно від того, чи заволоділа вона майном незаконно сама, чи придбала його в особи, яка не мала права його відчужувати), тобто володіє ним без відповідної правової підстави або коли такі підстави раніше були, а потім відпали (наприклад після закінчення строку договору найму або зберігання). Незаконність володіння майном має бути доведена позивачем у судовому процесі, оскільки чинне законодавство презюмує добросовісне володіння чужим майном. Набувач майна визнається добросовісним, якщо він не знав і не міг знати про те, що особа, яка відчужила його майно, не мала на це права (придбання речі в магазині або на прилюдних торгах тощо).

Негаторний — позов власника про усунення будь-яких перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження майном, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння (ст. 391 ЦК). Наприклад, позов власника гаража до власника сусіднього гаража, що розмістив біля воріт свого гаража будматеріали, які перешкоджають виїзду його машини; позов власника про виселення фізичних осіб з неправомірно зайнятих ними житлових приміщень.

Позивач має право не лише вимагати усунення перешкод у здійсненні прав, що вже існують, а й вимагати попередження їх можливого порушення у майбутньому, якщо є підстави їх настання. Так, якщо через будівництво фундамента для нового будинку у сусідньому будинку починає руйнуватися стіна, мешканці цього будинку мають право на негаторний позов.

Позов про відшкодування шкоди через невиконання умов договору та інші.

6. Правочини та цивільно-правові угоди

Правочин — це дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦК). Поняття *правочин* у Цивільному кодексі України тотожне терміну *угода*, що містився у ЦК 1964 р.

Приклади правочинів: заповіт, договір купівлі-продажу, страхування, кредитний договір, договір позички, дарування та ін.

Дво- чи багатосторонні правочини мають назву *«договори»*. Віднесення правочинів до договорів пов'язано з тим, що для вчинення останніх необхідні не тільки вольові дії сторін, а й погодженість цих дій, яка досягається завдяки договору.

Умови дійсності правочинів.

Правочин є дійсним, якщо він відповідає загальним вимогам, додержання яких є необхідним для його чинності:

1) законність змісту правочину — не повинен суперечити ЦК, іншим актам цивільного законодавства та моральним засадам громадянського суспільства;

2) здатність суб'єкта правочину на його вчинення — особа повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності. Так, фізичні особи з повною цивільною дієздатністю мають право вчиняти будь-які правочини. Неповнолітні особи віком від 14 до 18 років мають право самостійно вчиняти лише правочини, що прямо визначені законом. Вчинення інших правочинів може здійснюватися неповнолітніми лише за згодою їх батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

Юридичні особи приватного права в Україні мають загальну правоздатність, тому можуть вчиняти будь-які правочини, за винятком тих, які за своєю природою можуть бути вчинені виключно фізичною особою (наприклад, заповіт, прийняття спадщини), або тих, що потребують отримання спеціальної ліцензії, тощо;

3) вільне волевиявлення учасників правочину та його відповідність внутрішній волі — формування волевиявлення має бути

вільним від чинників, що могли б викривити уяву особи про зміст правочину (обман) або створити бачення наявності внутрішньої волі зі її відсутності (погроза, насилля);

4) відповідність форми вчинення правочину вимогам закону — може вчинятися усно або письмово.

Усно можуть бути вчинені правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, наприклад, купівля особою речі в магазині, що супроводжується одночасною сплатою ціни речі та її передачею покупцю. Закон зобов'язує продавця видати особі, яка сплатила за товар чи послугу, документ (товарний чек, квитанцію тощо), що підтверджує підставу сплати та суму одержаних коштів. Наприклад, квитанція про паркування машини на стоянці свідчить про укладення правочину між водієм машини та адміністрацією автостоянки. Якщо машина під час паркування була пошкоджена не з вини водія, така квитанція може розглядатися судом як юридичний факт.

Не можуть бути вчинені в усній формі правочини, щодо яких потрібне нотаріальне посвідчення або державна реєстрація, а також правочини, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність, наприклад, довіреність, договір застави, договір страхування;

5) спрямованість правочину — на реальне настання правових наслідків, наприклад, набуття права власності або права користування майном, виникнення повноважень представництва;

б) захист інтересів малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей — правочини, що вчиняються батьками (усиновлювачами), не можуть суперечити інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей, наприклад, батьками не може бути вчинений правочин щодо продажу квартири, в якій вони проживають з дітьми, без наявності на те згоди органів опіки та піклування.

Цивільно-правові договори.

Відповідно до ст. 626 ЦК України договір — це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Договір — найбільш поширений вид правочинів.

Зміст договору становлять умови, що визначаються на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, що є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства.

Пропозицію укласти договір може зробити кожна зі сторін майбутнього договору. Пропозиція укласти договір має містити істотні умови договору і виражати намір особи, яка її зробила, вважати себе зобов'язаною у разі її прийняття. Реклама або інші

пропозиції, адресовані невизначеному колу осіб, є запрошенням робити пропозиції укласти договір, якщо інше не вказано в рекаламах або інших пропозиціях.

У процесі виконання договору можуть виникнути обставини, що потребують внесення змін до договору або навіть його розірвання. Відповідно до ст. 651 ЦК зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом. Договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом.

7. Представництво і довіреність

Представництвом — є правовідносини, в яких одна сторона «представник» зобов'язана або має право вчиняти правочини від імені другої сторони, яку вона представляє.

— виникає на підставі договору, закону, довіреності, акту органів юридичної особи, а також інших підстав, встановлених законом;

— представник може бути уповноважений на вчинення тих правочинів, право на вчинення яких має та особа, яку він представляє;

— представник не може вчиняти правочину, який відповідно до його змісту може бути вчинений особою, яку він представляє;

— представник не може вчиняти правочину від імені особи, яку він представляє, в особистих інтересах або в інтересах інших осіб, крім випадків, передбачених законом.

Представник зобов'язаний вчиняти правочини особисто. Він може передати свої повноваження частково або повністю іншій особі, якщо це спеціально встановлено законом, договором тощо, або якщо представник був змушений до передачі повноважень з метою охорони інтересів довірителя.

Батьки (усиновлювачі) є законними представниками своїх малолітніх та неповнолітніх дітей.

Представництво, яке ґрунтується на договорі або на акті юридичної особи, може здійснюватися за довіреністю.

Довіреність — це письмовий документ, який видається однією особою іншій для представництва її інтересів перед третіми особами (ст. 244 ЦК).

За своєю юридичною природою є одностороннім правочином, видача довіреності не вимагає згоди представника, але він має

право відмовитися від виконання дій, на які його уповноважує довіритель.

У довіреності має бути вказана особа, на яку видана довіреність (представник), особа, яка її видала (довіритель), має бути чітко відображена воля останньої на вчинення від її імені представником правочину, вказані місце та дата підписання довіреності, оскільки без неї довіреність є нікчемною, прізвище, ім'я та по батькові (повне найменування юридичної особи) і місце проживання (місце знаходження юридичної особи) представника та особи, які представляють, а в необхідних випадках і посада, яку він займає, строк дії довіреності. Завжди має письмову форму.

Довіреності залежно від характеру та обсягу повноважень бувають:

разові — на вчинення одного правочину (наприклад на продаж будинку або отримання заробітної плати);

спеціальні — на вчинення багатьох правочинів у певній сфері на певний час (наприклад отримання заробітної плати, пенсії, поштового переказу протягом тривалого строку);

загальні (генеральні) — на вчинення багатьох різних правочинів в необмеженій кількості у різних сферах діяльності (наприклад на управління майном та ведення справ учасників договору спільної діяльності).

Особа, яка видала довіреність, має право в будь-який час скасувати довіреність або передоручення. Відмова від цього права є нікчемною.

Особа, яка видала довіреність, а потім скасувала її, зобов'язана негайно повідомити представника, а також відомих їй третіх осіб для представництва, перед якими було видано довіреність.

8. Інтелектуальна власність як об'єкт правової охорони

Відповідно до ст. 54 Конституції України громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Кожен громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності і ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Суб'єкти інтелектуальної власності — громадяни, юридичні особи, держава.

Об'єкти права інтелектуальної власності (ст. 420 ЦК) — літературні та художні твори, комп'ютерні програми, фонограми, передачі (програми) організацій мовлення, наукові відкриття, винаходи, промислові зразки, товарні знаки, фірмові найменування та інші результати інтелектуальної власності.

Усі результати творчої діяльності поділяються на дві групи: перша охороняється *авторським правом*, а друга (так звана промислова власність) — *патентним правом*.

Майнові права, що належать суб'єктам інтелектуальної власності, можуть передаватися повністю або частково іншій особі за договором, а також у порядку спадкування, якщо інше не передбачено законом. Наприклад, художник, який намалював картину, може продати чи подарувати її, але нікому не може передати право авторства на неї.

Авторське право — це сукупність правових норм, якими регулюються майнові та немайнові відносини, пов'язані зі створенням і використанням творів літератури, науки та мистецтва. Положення авторського права передбачені ЦК та Законом України «Про авторське право та суміжні права».

Авторові належить право:

1) на опублікування, відтворення і розповсюдження свого твору всіма дозволеними законом способами під своїм ім'ям, під умовним ім'ям (псевдонімом) або без позначення імені;

2) на недоторканність твору;

3) на одержання винагороди за використання твору іншими особами, крім випадків, зазначених у законі.

При виданні, публічному виконанні або іншому використанні твору забороняється без згоди автора вносити будь-які зміни до твору чи в його назву. Забороняється без згоди автора супроводжувати його твори ілюстраціями, передмовами, післямовами, коментарями, будь-якими поясненнями.

Авторське право на радіо- і телепередачі належить радіотелевізійним компаніям, що передають їх, а на твори, включені в ці передачі, — їх авторам. Авторів твору, створеного при виконанні службового завдання в науковій чи іншій організації, належить особисте немайнове право на цей твір¹.

¹ Наприклад, за часів Радянського Союзу АТК ім. Антонова (Київ) розробила літак АН-140, який конструювали в Самарі (Росія). Після розпаду СРСР 200 літаків залишилися у Росії, 60 — в Україні. Україна не може розпорядитися збутом цих літаків. Але

Використання твору автора (у тому числі переклад на іншу мову) іншими особами допускається лише на підставі договору з автором або його правонаступником, крім випадків, передбачених законом.

Допускається без згоди автора, але із зазначенням його імені:

- 1) використання цитат з опублікованого твору;
- 2) публічне виконання музичних творів під час офіційних та релігійних церемоній;
- 3) вільне відтворення бібліотеками та архівами примірників твору репрографічним способом з метою освіти, навчання, приватного дослідження.

Авторське право діє протягом усього життя автора і 70 років після його смерті. Воно переходить у спадщину.

9. Спадкування

Спадкове право — це сукупність норм цивільного права, що встановлюють порядок переходу прав і обов'язків (спадщини) від особи, що померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Спадкове право врегульоване шостою книгою ЦК. Підставою виникнення спадкових правовідносин є смерть громадянина або оголошення судом його померлим.

Переходять у спадок майнові права авторів, майнові права, пов'язані з винаходами, майнові права, що впливають з різноманітних договорів. Спадковим майном можуть бути також приватні підприємства, частки (паї) та вклади в майні господарських товариств.

Не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема:

- 1) особисті немайнові права (честь, гідність, авторство);
- 2) право на участь у товариствах і право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не передбачене законом або їхніми установчими документами;
- 3) право на відшкодування шкоди у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 4) право на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, які передбачені законом;
- 5) права та обов'язки особи як кредитора або боржника, якщо вони нерозривно пов'язані з його особою й у зв'язку з цим не можуть бути виконані іншою особою.

авторське право дає Україні 2 млн доларів з кожного нового літака АН-140, який конструється в Самарі.

Спадкодавцями можуть бути тільки фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства). Після ліквідації юридичних осіб спадкування не буває.

Спадкоємці — це носії права спадкування.

Ними можуть бути особи, живі на момент смерті спадкодавця, а також діти померлого, зачаті за життя спадкодавця і народжені після його смерті. Спадкоємцями можуть бути також юридичні особи (благодійні фонди, лікарняні установи, будинки інвалідів, музеї, бібліотеки, громадські організації, партії та ін.) і держава.

Є два види спадкоємства: спадкоємство за заповітом; спадкоємство за законом.

Спадкування за заповітом. Заповіт — це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті, має бути укладений в письмовій формі, де зазначається місце і час його укладення. Заповіт має бути власноручно підписаним спадкодавцем і нотаріально посвідченим. У разі відсутності нотаріуса заповіт може бути посвідчений головним або черговим лікарем, головою сілради, командиром військового підрозділу, капітаном корабля та рядом інших посадових осіб, яким надано таке право.

Заповідач має право скасувати заповіт і скласти новий. Заповідач має також право внести до заповіту зміни та доповнення. Скасування заповіту, внесення до нього змін і доповнень проводиться заповідачем особисто.

Цивільне законодавство визначає коло осіб, які мають право на *обов'язкову частку в спадщині* (ст. 1241 ЦК). Це особи, за якими в силу припису закону зберігається право на спадкування навіть у випадках, коли заповідач у заповіті повністю або частково позбавив їх цього права. До таких осіб належать: неповнолітні, а також повнолітні, але непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки. Ці особи мають право спадкувати половину тієї частки, яка належала б кожному з них за законом¹.

Спадкування за законом виникає у разі, якщо воно не змінено або не скасовано спадкодавцем у заповіті. Спадкоємці за законом призиваються до спадщини в порядку черги. Цивільне законодавство передбачає *п'ять черг спадкоємців* (ст. 1261—1265 ЦК).

У *першу чергу* право на спадкування за законом одержують в рівних частках діти і батьки спадкодавця і той з подружжя, який його пережив.

¹ Наприклад, у заповіті, складеному на користь сусідки (будинку із садовою ділянкою), яка доглядала за хворим останні кілька років, не йдеться про дочку спадкодавця. Оскільки дочка спадкодавця є інвалідом і непрацездатною особою, вона може оскаржити заповіт.

До другої черги належать рідні брати та сестри спадкодавця (в тому числі єдинокровні та єдиноутробні), дідусі й бабусі як з боку батька, так і з боку матері.

У третю чергу право на спадкування одержують рідні дядько та тітка спадкодавця.

У четверту чергу право на спадкування одержують особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

У п'яту чергу право на спадкування одержують інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно.

Слід мати на увазі, що кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги.

Не мають право на спадкування ні за заповітом, ні за законом особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя. Не мають права на спадкування за законом батьки після дітей, щодо яких вони позбавлені батьківських прав і не були відновлені у цих правах на момент відкриття спадщини.

У разі відсутності спадкоємців як за законом, так і за заповітом, або усунення їх від права спадкування, за рішенням суду спадкове майно переходить у власність територіальній громаді села, селища або міста.

Для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається від дня відкриття спадщини. Часом відкриття спадщини визнається день смерті спадкодавця або оголошення його померлим судом.

ІНДИВІДУАЛЬНА САМОСТІЙНА РОБОТА

1. Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення:

1. Правоздатність і дієздатність юридичної особи.
2. Авторське право.
3. Цивільно-правові договори.

2. Підготувати реферат на тему:

1. Право приватної власності.
2. Загальна характеристика особистих немайнових прав громадян.
3. Спадкове право.

ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Мета: проаналізувати сімейно-правові нормативні акти, які регулюють особисті немайнові та пов'язані з ними майнові відносини, що виникають зі шлюбу, споріднення, усиновлення та взяття дітей на виховання.

Основна проблема: засвоєння основних особливостей сімейних відносин, що виникають зі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання.

Провідна ідея: регулювання сімейних відносин здійснюється відповідно до принципів добровільності шлюбу, рівності прав подружжя, вирішення внутрішньосімейних питань за взаємною згодою, пріоритету сімейного виховання дітей, піклування про їх добробут і розвиток, забезпечення захисту прав та інтересів неповнолітніх дітей і непрацездатних членів сім'ї.

Обрані методи: лекція з аналізом конкретних ситуацій.

Основні поняття теми:

Шлюб — це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Сім'я — це союз людей, права та обов'язки яких виникають зі шлюбу, родинних відносин, усиновлення (удочеріння) та прийняття дітей на виховання в сім'ю.

Шлюбний договір регулює майнові відносини між подружжям, визначає їх майнові права та обов'язки, може бути укладений особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжям, укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується.

Усиновлення — це прийняття усиновлювачем у свою сім'ю на правах дочки чи сина, здійснене на підставі рішення суду. Усиновлення проводиться виключно в інтересах дитини.

Патронат — орган опіки і піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причини позбавлена батьківського догляду, на виховання в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття.

Опіка встановлюється над неповнолітніми, які не досягли 14 років, і над громадянами, визнаними судом недієздатними внаслідок душевної хвороби.

Піклування встановлюється над неповнолітніми віком 14—18 років і над громадянами, визнаними судом обмежено дієздатними.

ПЛАН

1. Сучасне сімейне законодавство України.
2. Порядок укладення шлюбу та створення сім'ї.
3. Взаємні права та обов'язки батьків і дітей.
4. Усиновлення (удочеріння). Патронат. Опіка. Піклування.

1. Сучасне сімейне законодавство України

Під сімейним законодавством розуміють систему сімейно-правових нормативних актів, розташованих у певному порядку залежно від їх юридичної сили.

Найвищу юридичну силу в нашій державі має *Конституція України*, норми якої є нормами прямої дії (ст. 8). Особливе значення для регулювання сімейних відносин мають норми другого розділу Конституції, де зафіксовано права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Основні принципи сімейного законодавства закріплено у ст. ст. 51, 52 Конституції України: Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен з подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Основні міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною у цій юридичній галузі, такі: *Загальна декларація прав людини* (1948), у ст. 16 зазначається, що чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознаками раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю; шлюб може укладатися лише у разі вільної і повної згоди сторін, що одружуються; сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1996).

Європейська Конвенція захисту прав та основних свобод людини (1950).

Конвенція про права дитини (1989) та ін.

Закони України: «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (1992), «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993); Укази Президента України; Постанови Кабінету Міністрів України.

Крім того, низка важливих питань щодо державного захисту сім'ї, материнства, батьківства, дитинства тощо регулюється нормами цивільного, житлового, трудового, пенсійного законодавства та законодавства про освіту, охорону здоров'я тощо.

Сімейний Кодекс України, прийнятий 10 січня 2002 р., набрав чинності з 1 січня 2004 р., є систематизованим законодавчим актом, в якому містяться норми права, що регулюють суспільні відносини у галузі сімейного права. Складається з семи розділів (292 статті). Сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства. Регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя та недопустимість свавільного втручання у сімейне життя.

Сучасне сімейне законодавство дозволяє суду враховувати при вирішенні сімейних спорів місцеві звичаї, а також звичаї національних меншин, якщо це не суперечить законодавству і моральним засадам суспільства. СК, порівняно з попереднім законодавством, посилює захист прав дітей, як того вимагають чинні міжнародні договори України.

2. Порядок укладення шлюбу та створення сім'ї

Шлюб — це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану (ст. 21 СК). Проживання однією сім'єю жінки і чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Шлюб є основою продовження людського роду, основою сім'ї — у цьому його суспільне значення.

Сім'я — це союз людей, права та обов'язки яких виникають зі шлюбу, родинних відносин, усиновлення (удочеріння) та прийняття дітей на виховання в сім'ю. Сім'я — це первинний основний осередок суспільства, в якому реалізується дітородна, культурно-виховна та інші функції суспільного життя.

Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина й чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Умови укладення шлюбу.

— Для укладення шлюбу необхідна взаємна згода осіб, які одружуються, і досягнення ними шлюбного віку.

— Шлюбний вік: 18 років для чоловіків і 17 років для жінок. За заявою особи, яка досягла 14 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

— Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком особисто до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану (ОРАЦС) за їх вибором. Жінка та чоловік зобов'язані при цьому подати паспорт чи інші документи, що засвідчують їх особу та вік. Церковний обряд шлюбу (вінчання) не дає йому правового значення, тобто не породжує прав і обов'язків, передбачених шлюбно-сімейним законодавством.

— Згідно з ч. 1 ст. 27 СК державна реєстрація шлюбу встановлена для забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їх дітей, а також в інтересах держави і суспільства. Ця реєстрація засвідчується Свідцтвом про шлюб, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

— Якщо жінка або чоловік не можуть через поважні причини особисто подати заяву до державного органу реєстрації, таку заяву, нотаріально посвідчену, можуть подати їх представники. Повноваження представника мають бути нотаріально посвідчені.

— Стаття 29 СК встановлює обов'язок органів РАЦСу ознайомлювати осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, з умовами його укладення та перешкодами до цього, встановленими законом, про їх право укласти шлюбний договір (гл.10 СК), їх права та обов'язки щодо взаємного утримання (гл. 9 СК), право укласти договір про надання утримання (ст. 78 СК).

— Якщо реєстрація шлюбу у визначений день не відбулася, заява про реєстрацію шлюбу втрачає чинність після спливу 3 місяців від дня її подання.

— Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, вважаються зарученими (ст. 31 СК), але заручини не створюють обов'язку вступу в шлюб. Особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої/нареченого, прихованням обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо).

— Шлюб реєструється у присутності наречених *після спливу одного місяця* від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. За наявності поважних причин керівник державного органу реєстрації дозволяє реєстрацію шлюбу до спливу цього строку.

— Реєстрація шлюбу відбувається у приміщенні державного органу реєстрації. За заявою наречених реєстрація може відбутися і в іншому місці, за місцем надання медичної допомоги (необхідність стаціонарного лікування), якщо вони з поважних причин не можуть прибути до державного органу реєстрації¹.

Перешкоди до укладення шлюбу.

— Не допускається шлюб: між особами, з яких хоча б одна перебуває в іншому шлюбі; між родичами прямої лінії споріднення; між повнорідними і неповнорідними братами і сестрами (повнорідні — брати і сестри, які мають спільних батьків); між двоюрідними братами і сестрами.

— У шлюбі між собою не можуть перебувати: рідні тітка, дядько і племінники, усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою дитиною може бути зареєстрований лише у разі скасування усиновлення.

— Шлюб з особою, яка визнана недієздатною, визнається недійсним. Особи, що одружуються, мають бути взаємно обізнані про стан здоров'я один одного.

Під недійсним розуміють шлюб, зареєстрований у державному органі РАЦСу за відсутності хоча б однієї з передбачених законом умов його укладення або за наявності принаймні однієї з встановлених законом перешкод до цього.

Шлюбний договір регулює майнові відносини між подружжям, визначає їх майнові права та обов'язки.

Шлюбний договір може бути укладено особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжям (ст. 92 СК). Цей договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується (ст. 94 СК). Шлюбний договір має укладатися у трьох примірниках. Він може бути укладений у присутності трьох свідків. Зміст шлюбного договору регулюється ст. 93 СК.

¹ **Приклад.** На Заході існує мода на проведення весільного свята у живописних родових гніздах британської аристократії, оскільки у 1996 р. до британського цивільного кодексу було внесено зміни, відповідно до яких дозволяється реєстрація шлюбу поза стінами мерії. Цю можливість вирішили використовувати власники популярних отелів. Першими скористалися такими можливостями Девід і Вікторія Брекхем у 1999 р. (відомий англійський футболіст і колишня солістка «Спайс Гелз»), які святкували своє весілля у старовинному замку Ірландії. Потім цю традицію продовжили Мадонна, Пол Маккартні.

— Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми. Не може зменшувати обсягу прав дитини, які встановлено СК, а також ставити одного з подружжя у надзвичайно невідповідне матеріальне становище.

— У шлюбному договорі може бути визначено майно, яке дружина (чоловік) передає для використання на спільні потреби сім'ї, а також правовий режим майна, подарованого подружжю у зв'язку з реєстрацією шлюбу.

— У шлюбному договорі може передбачатися регулювання майнових відносин між батьками та дітьми, а також визначатися обов'язки батьків щодо утримання дітей.

— У договорі може бути передбачено, що майно, набуте подружжям за час шлюбу, не стає об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, а вважається особистою приватною власністю одного з них.

— Сторони можуть домовитися про можливий порядок поділу майна, у тому числі й в разі розірвання шлюбу.

— У шлюбному договорі можна передбачити використання належного їм обом або одному з них майна для забезпечення потреб їхніх дітей, а також інших осіб, включити до договору будь-які інші умови щодо правового режиму майна, якщо вони не суперечать моральним засадам суспільства.

— Подружжя може у шлюбному договорі обмежити дію режиму спільності майна на окремі предмети, передбачивши, наприклад, що вклади, внесені до банківської установи на ім'я одного з подружжя, належать кожному з них, або що речі для професійних занять (наприклад музичні інструменти) — це власність того з подружжя, предметом професійної діяльності якого вони є.

— Дружина і чоловік можуть змінити правовий режим не тільки їх спільного, а й роздільного майна. Зокрема, вони можуть поширити режим спільності на дошлюбне майно або на його окремі предмети, на речі, набуті за час шлюбу не в результаті їх спільної праці, а одержані, наприклад, одним із подружжя в дарунок, у порядку спадкування або придбані у період шлюбу за рахунок коштів одного із подружжя.

Згода одного з подружжя на одержання меншої частки майна, набутого за час шлюбу, або відмова від неї є дійсними, якщо вони відображають справжнє волевиявлення того з подружжя, хто їх дав.

На вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний за рішенням суду з підстав, що мають істотне значення, зокрема в разі неможливості його виконання.

Рівність прав та обов'язків подружжя.

СК передбачає, що кожен із подружжя користується рівними правами і має рівні обов'язки. Права та обов'язки подружжя поділяються на *особисті* і *майнові*.

Особисті права та обов'язки — обрання прізвища, вільний вибір кожним занять, професії і місця проживання. Питання виховання дітей та інші питання життя сім'ї вирішуються спільно.

Якщо наречені бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається, з якого прізвища воно буде починатися. Складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не випливає із звичаю національної меншини, до якої належить наречений (наречена). Якщо на момент реєстрації шлюбу прізвище нареченого (нареченої) вже є подвійним, він має право замінити одну з частин свого прізвища на прізвище іншого.

СК встановлює, що дружина та чоловік мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, до своїх звичок та уподобань. Дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та з іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги, спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї. Чоловік зобов'язаний утверджувати в сім'ї повагу до матері, дружина — повагу до батька.

Майнові права подружжя — це їх права на особисту приватну власність, на спільну сумісну власність, на набуття та статус цих видів власності, права та обов'язки подружжя по утриманню. Незалежно від того, на чие ім'я придбано майно (наприклад машину чи квартиру), при розірванні шлюбу воно ділиться порівно.

Суд може визнати особистою приватною власністю майно, набуте за час окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин.

Якщо річ, що належить одному, плодоносить, дає приплід або дохід (дивіденди), то він і є власником цих плодів, приплоду або доходу. Той з подружжя, хто є власником майна, визначає порядок володіння, користування і розпорядження ним, але при цьому мають враховуватися інтереси інших членів сім'ї, насамперед дітей.

Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві **спільної сумісної власності** незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини самостійного заробітку (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дитиною, хвороба тощо).

Об'єктом права спільної сумісної власності є заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя і

внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську установу. Якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше майно, у тому числі гонорар, виграш, які були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Дружина та чоловік мають право на укладення між собою усіх договорів, які не заборонені законом, стосовно майна, яке є їхньою особистою приватною власністю, а також щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Дружина та чоловік розпоряджаються майном, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, за взаємною згодою.

Для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна згода другого з подружжя має бути подана письмово і до того ж нотаріально посвідчена. Договір, укладений одним із подружжя в інтересах сім'ї, створює обов'язки для другого з подружжя, якщо майно, одержане за договором, використане в інтересах сім'ї.

Подружжя має право домовитися між собою про порядок користування майном, що належать чоловіку та дружині на праві спільної сумісної власності. Дружина та чоловік мають право на поділ майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності, незалежно від розірвання шлюбу. Розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно, що є об'єктом права спільної сумісної власності, після розірвання шлюбу здійснюється співвласниками виключно за взаємною згодою, відповідно до ЦК.

Якщо дружина та чоловік не домовилися про порядок поділу майна, спір може бути вирішений судом.

У разі поділу майна частки майна дружини та чоловіка є рівними, якщо інше не визначено домовленістю між ними або шлюбним договором. При вирішенні спору про поділ майна суд може відступити від засади рівності часток подружжя за обставин, що мають істотне значення. Наприклад, один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї. За рішенням суду частка майна одного з них може бути збільшена, якщо з ним проживають діти, а також непрацездатні повнолітні діти, якщо розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування.

Майно ділиться в натурі, але неподільні речі присуджуються одному з подружжя, якщо інше не визначено домовленістю між

ними. Речі для професійних занять присуджуються тому із подружжя, хто використовує їх у своїй професійній діяльності. Вартість цих речей враховується при присудженні іншого майна другову з подружжя.

Коли жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, майно, набуте ними за часів спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, Яшко інше не встановлено письмовим договором між ними.

Дружина і чоловік повинні матеріально підтримувати один одного.

Право на *утримання (аліменти)* має той, хто є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надати матеріальну допомогу.

Непрацездатним вважається той, хто досяг пенсійного віку, або інваліди I—III групи. Один із подружжя є таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Права на утримання не має той із подружжя, хто негідно поведився у шлюбних відносинах, а також той, хто став непрацездатним у зв'язку із вчиненням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом.

Після розірвання шлюбу особа має право на утримання, якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом одного року від дня розірвання шлюбу і потребує матеріальної допомоги і якщо її колишній чоловік (дружина) може надавати матеріальну допомогу¹.

Подружжя має право укласти договір про надання утримання одному з них, у якому визначаються умови, розмір та строки виплати аліментів. Договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується.

¹ **Приклад.** Через три місяці після розлучення жінка з новим коханим потрапляє в автокатастрофу, в результаті якої повністю втрачає зір, стає інвалідом I групи. Колишній чоловік дав гроші на операцію та на ліки, до того ж згоден був допомагати їй далі. Але колишня дружина довідалася, що колишній чоловік збирається знову одружитися, а нова дружина може не погодитися на такі витрати. Вона подає позов до суду, щоб узаконити матеріальну допомогу колишнього чоловіка. На суді з'ясовується від свідків, що під час шлюбу колишня дружина негідно себе вела, чоловіка не любила, мала коханців і не приховувала цього. Чоловік все знав і погоджувався з цим, бо дуже кохав свою дружину. Сказав, що і надалі б допомагав їй після автокатастрофи, не розповідаючи про це новій дружині. Враховуючи усі обставини, суд постановив у позові колишній дружині відмовити, і порадив їй звернутися з позовом до того чоловіка, з вини якого вона потрапила в автокатастрофу.

Припинення шлюбу і визнання шлюбу недійсним.

Шлюб припиняється внаслідок смерті або оголошення у судовому порядку померлим одного з подружжя. За життя шлюб може бути розірваний шляхом **розлучення** за заявою одного з подружжя або їх обох.

Розірвання шлюбу може провадитися як у судовому порядку, так і органами реєстрації актів цивільного стану.

Подружжя, яке не має дітей, має право подати до державного органу реєстрації заяву про розірвання шлюбу. Цей орган виносить постанову про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подання заяви, якщо вона не була відкликана. Шлюб розривається незалежно від наявності між подружжям майнового спору.

Підстави для розірвання шлюбу в органах реєстрації актів цивільного стану за заявою одного із подружжя: інший визнаний безвісно відсутнім; інший визнаний недієздатним; інший засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менше, як на 3 роки.

Подружжя, **яке має дітей**, наділене правом подати до суду заяву про розірвання шлюбу. Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що заява відповідає дійсній волі дружини та чоловіка і що після розірвання шлюбу не будуть порушені їх особисті та майнові права, а також права їхніх дітей.

Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу після спливу 1 місяця від дня подання заяви. До закінчення цього строку дружина і чоловік мають право відкликати заяву. Позов про розірвання шлюбу може бути поданий і одним із подружжя. Але позов не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив щодо другого або дитини протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину.

При розгляді справи про розірвання шлюбу суд повинен установити дійсні мотиви розлучення, з'ясувати фактичні взаємини і вжити заходів до примирення, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства.

Шлюб розривається, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження сім'ї стали неможливими і спільне життя суперечило б інтересам одного з них та інтересам їх дітей.

Жінка та чоловік, шлюб між якими було розірвано, мають право подавати до суду заяву про поновлення їхнього шлюбу за

умови, що жоден із них не перебував після цього у повторному шлюбі¹.

Від розлучення відрізняється **визнання шлюбу недійсним**. Визнання шлюбу недійсним провадиться в судовому порядку і лише тоді, коли були порушені умови укладення шлюбу, зокрема:

1) шлюб зареєстрований з особою, яка перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;

2) шлюб зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення;

3) шлюб був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка;

4) коли такий шлюб є фіктивний, тобто без наміру створення сім'ї;

5) коли шлюб зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною.

Позов про визнання шлюбу недійсним може бути пред'явлений одним із подружжя, прокурором і особами, права яких порушені (батьками, органами опіки та піклування).

Шлюб, визнаний судом недійсним, вважається таким з часу його укладання. Суд вирішує й інші питання щодо прав і обов'язків осіб, що перебувають у фіктивному шлюбі.

Визнання шлюбу недійсним не впливає на права дітей, які народилися в такому шлюбі. Діти, зачаті або народжені у шлюбі, визнаному недійсним, мають ті самі права та обов'язки, що й діти, народжені в дійсному шлюбі.

3. Взаємні права та обов'язки батьків і дітей

Стосунки в сім'ї мають складатися на взаємній повазі, любові та матеріальній підтримці. Проте є й такі сім'ї, де батьки байдужі до своїх дітей, позбавляють їх усього, на що діти мають право.

Діти також мають піклуватися про батьків, надавати їм необхідну допомогу, у разі необхідності матеріально підтримувати та доглядати за немічними членами сім'ї.

Походження дитини від батьків, які перебувають між собою у шлюбі, засвідчується записом про шлюб батьків. Походження

¹ **Приклад.** Відомі Памела Андерсон і Томмі Лі були у шлюбі вже двічі, потім розлучалися, а цього року вирішили взяти шлюб у третій раз. Уперше вони одружилися у 1995 р. З тих пір офіційно ні з ким не одружувалися.

дитини від батьків, які не перебувають між собою у шлюбі, встановлюється шляхом подання спільної заяви батьком і матір'ю в органи реєстрації актів цивільного стану. У разі народження дитини у батьків, які не перебувають у шлюбі, за відсутності спільної заяви батьків батьківство може бути встановлено у судовому порядку за заявою одного з батьків або опікуна (піклувальника) дитини, особи, на утриманні якої знаходиться дитина, і самої дитини після досягнення нею повноліття.

Діти, походження яких встановлене за спільною заявою батьків або за рішенням суду, мають такі самі права і обов'язки щодо батьків та їх родичів, що й діти, які народилися від осіб, що перебувають у шлюбі¹.

Якщо хтось із батьків відмовляється добровільно надавати дітям матеріальну допомогу, що часто трапляється, коли батьки вже перестали жити разом, то закон передбачає можливість стягнення з нього певної суми грошей (аліментів). За рішенням суду кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються у частці від доходу її батька (матері) або у твердій грошовій сумі.

Розмір аліментів на одну дитину за жодних обставин не може бути меншим за неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Якщо місце проживання батьків невідоме, або вони ухиляються від сплати аліментів, або не мають можливості утримувати дитину, їй призначається тимчасова державна допомога.

Батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину, у якому визначити розмір та строки виплати. Умови договору не можуть порушувати права дитини, встановлені СК.

За загальним правилом батьки зобов'язані утримувати дітей до досягнення ними повноліття. Але якщо повнолітні діти продовжують навчання й у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення 23 років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу.

Розглянемо **окремі особисті немайнові права та обов'язки батьків**. Серед них звернемо увагу на такі особливості.

¹ **Приклад:** У Великобританії опубліковані дослідження, відповідно до яких кількість заявок на генетичне тестування (встановлення батьківства) останніми роками збільшилося у десятки разів. Щорічно у країні проводиться 20 тис. таких досліджень. Британські спеціалісти ошелешені результатами. Виявляється, що кожен 25-й батько не є біологічним батьком дитини. Виникають психологічні проблеми в сім'ї, шлюби розпадаються, страждають діти.

Експерти наполягають, що такі масові дослідження слід заборонити і проводити лише у виняткових випадках. Наприклад, за медичними показниками — для виявлення спадкових захворювань, а також для вирішення юридичних питань — спорів з оплати аліментів на дитину.

— Зміна прізвища дитини можлива лише за її згодою, якщо дитина досягла 7 років. Відповідно до ч. 4 ст. 148 СК у разі незгоди одного з батьків зі зміною прізвища дитини спір між батьками, як і більшість сімейних спорів, може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. При розгляді такого спору береться до уваги міра участі батьків у вихованні дитини та виконання кожним із них своїх батьківських обов'язків, а також інші обставини, що свідчать про відповідність зміни прізвища дитини її інтересам.

— Батьки самі вирішують питання про вибір форм та методів виховання дитини. Проте це їх право має свої межі. Згідно з ч. 3 ст. 151 СК батьки мають право обирати такі форми та методи виховання, що не суперечать закону, моральним засадам суспільства. Частина 7 ст. 150 закріплює заборону застосування батьками до їх дітей фізичних та інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

— Праву батьків на виховання протистоїть обов'язок дітей «перетерплювати виховання». Батьки мають право вживати до своїх дітей певних примусових заходів, щоб домогтися від них бажаної поведінки. Проте батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини (ч. 2 ст. 155 СК).

— Право батьків на особисте виховання дитини охоплює право визначати місце її проживання. Відповідно до ст. 160 СК місце проживання дитини, яка не досягла 10 років, визначається за згодою батьків, а дитини, якій виповнилося 10 років, — за спільною згодою батьків та самої дитини. Якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, яка досягла 14 років, визначається нею самою (ч. 3 ст. 160 СК).

— Складовою частиною права та обов'язку батьків щодо виховання дитини є їх право та обов'язок забезпечувати здобуття дитиною повної загальної середньої освіти (ч. 3 ст. 150 СК). Це право та обов'язок батьків не лише перед дітьми, а й перед суспільством.

— Батьки мають право та обов'язок на представництво і захист прав та інтересів своїх дітей. Особисті немайнові правовідносини між батьками й дітьми мають строковий характер. З досягненням дітьми повноліття або з набуттям ними повної цивільної та сімейної дієздатності вони, як правило, припиняються. Батьки мають право звертатися до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, а також непрацездатних дітей як їх законні представники без спеціальних на те повноважень (ст. 154 СК).

Обов'язок дітей піклуватися про батьків.

Частина 2 ст. 51 Конституції України закріплює обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацевзданих батьків. Згідно зі ст. 172 СК зобов'язання піклуватися про своїх непрацевзданих батьків мають не лише повнолітні діти, а й діти, які не досягли 18 років. Єдиною підставою для прояву зазначеного піклування є засвідчене у встановленому законом порядку походження дітей від батьків.

Вперше у сімейному законодавстві закріплено положення про те, що повнолітні діти можуть виступати як законні представники своїх непрацевзданих, немічних батьків під час захисту їх прав та інтересів без спеціальних на те повноважень.

4. Усиновлення (удочеріння). Патронат. Опіка. Піклування

У ст. 20 Конвенції про права дитини зазначено, що дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка у найвищих її інтересах не може бути залишена у такому оточенні, має право на особистий захист і допомогу з боку держави.

Усиновлення — здійснюване на підставі рішення суду прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина (ч. 1 ст. 207 СК). Усиновлення проводиться виключно в інтересах дитини. Це юридичний факт, в результаті вчинення якого між усиновлювачем і його родичами, з одного боку, та усиновленою особою — з другого, виникають такі самі права й обов'язки, як і між батьками та дітьми, іншими родичами за походженням.

Норми, які регулюють відносини, пов'язані з усиновленням, містяться у гл. 18 СК, у гл. 35-А ЦПК, в Законі України «Про охорону дитинства», у Конвенції про права дитини та інших нормативно-правових актах.

Усиновлення на підставі рішення суду охоплює такі випадки:

- 1) усиновлення в Україні її громадянами дитини, яка також є громадянином України;
- 2) усиновлення в Україні її громадянами повнолітньої особи, яка також є громадянином України;
- 3) усиновлення в Україні іноземцями та особами без громадянства дитини, яка є громадянином України;
- 4) усиновлення в Україні дитини, яка є іноземкою і проживає на території нашої держави, громадянами України або іноземцями та особами без громадянства.

Якщо усиновлювач не є громадянином України, для усиновлення дитини, яка є громадянином України, потрібен дозвіл Центру з усиновлення дітей.

Усиновлення, яке не відповідає інтересам дитини, може бути визнане недійсним або скасоване за рішенням суду (ст. 236—239 СК).

Умови усиновлення

Під умовами усиновлення розуміють встановлені сімейним законодавством України вимоги, додержання яких обов'язкове під час здійснення цього юридичного факту.

1. Щоб усиновлення відповідало своєму призначенню, воно повинно провадитися виключно в інтересам дитини.

2. Відповідно до ч. 1 ст. 208 СК усиновленою може бути дитина. Дитина, яка не досягла 14 років, вважається малолітньою. Неповнолітньою є дитина віком від 14 до 18 років. Особи, які досягли повноліття, мають повну цивільну дієздатність і, як правило, не можуть бути усиновлені. Повнолітня особа може бути усиновлена лише за наявності двох умов: 1) якщо вона є сиротою; 2) якщо вона позбавлена батьківського піклування. Усиновленою не може бути особа, батьки якої померли після досягнення нею повноліття, але за свого життя належним чином виконували батьківські обов'язки.

Дитина, покинута у пологовому будинку, в іншому закладі охорони здоров'я або яку відмовилися забрати звідти батьки, інші родичі, може бути усиновлена після досягнення нею двомісячного віку (ст. 209).

3. Закон пред'являє певні вимоги до осіб, які можуть бути усиновлювачами (ст. 211 СК). Насамперед усиновлювачами можуть бути повнолітні дієздатні громадяни України та іноземці, здатні забезпечити виховання усиновлених дітей.

Усиновлювачем дитини може бути повнолітня дієздатна особа, старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на 15 років. Кількість дітей, яких може усиновити один усиновлювач, не обмежується. У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж 18 років (ч. 2 ст. 211 СК).

4. Усиновлення дитини відбувається за вільною згодою її батьків (ч. 1 ст. 217 СК), яка може бути дана лише після досягнення дитиною двомісячного віку. Письмова згода батьків на усиновлення посвідчується нотаріусом. Для усиновлення дитини потрібна також її згода, яка дається у формі, що відповідає віковій дитини. Усиновлення проводиться без згоди дитини, якщо вона у зв'язку з віком або за станом здоров'я не усвідомлює факту усиновлення.

Усиновлення дитини проводиться без згоди батьків, якщо вони: 1) невідомі; 2) визнані безвісно відсутніми; 3) визнані недієз-

датними; 4) позбавлені батьківських прав щодо дитини, яка усиновлюється.

5. Необхідна згода дитини на її усиновлення, яка дається у формі, що відповідає її вікові (ч. 1 ст. 218 СК).

Якщо на обліку дітей для можливого усиновлення перебувають рідні брати і сестри, вони не можуть бути, як правило, роз'єднані при усиовленні.

Посередницька комерційна діяльність щодо усиновлення дітей, передання їх під опіку, піклування чи на виховання в сім'ї громадян України, іноземців або осіб без громадянства забороняється.

Відповідно до ст. 226 СК *право на таємницю усиновлення* мають як усиновлювач, так і усиновлена дитина. Дитина, яка усиновлена, має право на таємницю, у тому числі й від неї самої, факту її усиновлення (ч. 2 ст. 226 СК) з метою створення найсприятливіших умов для проживання дитини у сім'ї усиновлювача. Відповідно до ч. 3 ст. 226 СК усиновлена дитина після досягнення нею 14 років має право на одержання інформації щодо свого усиновлення.

Закон не тільки забороняє розголошувати таємницю усиновлення, а й встановлює кримінальну відповідальність за це. Так, згідно з ч. 1 ст. 168 КК розголошення таємниці усиновлення всупереч волі усиновлювача карається штрафом до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років.

Усиновлення надає усиновлювачеві права і накладає на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини¹.

Патронат.

Нове сімейне законодавство передбачає запровадження патронату над дітьми. За договором про патронат орган опіки і піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причини позбавлена батьківського догляду, на виховання в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття.

¹ **Приклад.** На Заході дуже поширене усиновлення дітей-сиріт кінозірками, особливу перевагу вони надають дітям з азійських країн. Так, Анджеліна Джолі усиновила двох діток: камбоджійського хлопчика і ефіопську дівчинку, Шерон Стоун — в'єтнамського хлопчика. До речі, журналісти, які слідували за нею, побачили, що вона залишила 3-річну дитину в машині у той час, як сама пішла з другом у ресторан. Хоча хлопчик був не один у машині, а з водієм, журналісти звинуватили її у поганому ставленні до усиновленої дитини.

В Америці понад мільйон сімейних пар стоїть у черзі на усиновлення по 10—12 років. За законами України усиновлені діти перебувають на консульському обліку під захистом своєї держави до 18 років.

СК визначає, що за виховання дитини патронатному вихователю встановлюється плата, розмір якої визначається за його домовленістю з органом опіки і піклування. На передачу дитини в сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку, коли може свідомо це висловити.

Договір про патронат може бути розірваний за згодою сторін або за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним та дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором.

Опіка і піклування.

Опіка і піклування встановлюються для виховання неповнолітніх дітей, які внаслідок смерті, хвороби батьків, позбавлення їх батьківських прав чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, та для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей, а також для захисту таких прав повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки.

Встановлення опіки чи піклування пояснюється різним обсягом їх цивільної дієздатності. Так, відповідно до ст. 31 ЦК фізична особа, як не досягла 14 років, має часткову цивільну дієздатність. Вона може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини і здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Малолітня особа не несе відповідальності за заподіяну нею шко-

ду. Ця шкода відшкодовується її батьками (усиновлювачами), опікуном або іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за нею.

Якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, зобов'язаного здійснювати нагляд за нею, а також під час перебування у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції опікуна, ці заклади мають відшкодовувати шкоду, якщо не доведуть, що її було заподіяно не з їхньої вини (ч. 1—3 ст. 1178 ЦК).

Особа у віці від 14 до 18 років відповідно до ст. 32 ЦК має неповну цивільну дієздатність, обсяг якої набагато ширший за обсяг цивільної дієздатності малолітньої дитини. Так, неповнолітня особа може самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; бути учасником (засновником) юридичних осіб; самостійно укласти договір банківського вкладу і розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я, та ін.

Опіка і піклування над дитиною встановлюються органом опіки та піклування, а також судом. Опікуном, піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа. У разі призначення дитині опікуна або піклувальника враховуються їх особисті якості, здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини.

ІНДИВІДУАЛЬНА САМОСТІЙНА РОБОТА

1. Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення:

1. Підстави виникнення правовідносин між батьками і дітьми.

2. Правовідносини між подружжям з приводу належного їм майна.

2. Підготувати реферат на тему:

1. Позовна давність у сімейному праві.

2. Застосування сімейного законодавства України до іноземців та осіб без громадянства.

3. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні у сфері регулювання сімейних правовідносин.

ОСНОВИ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Мета: ознайомити студентів з основними нормативно-правовими актами, які регулюють трудові правовідносини в Україні.

Основна проблема: засвоєння сутності понять трудового договору, колективного договору, робочого часу, трудової дисципліни, матеріальної відповідальності, трудових спорів.

Провідна ідея: трудове законодавство встановлює систему правових гарантій та правил охорони праці усіх працюючих.

Обрані методи: лекція з елементами дискусії та аналізом конкретних ситуацій.

Основні поняття теми:

Трудові правовідносини — це врегульовані нормами трудового права суспільні відносини між працівником і роботодавцем, у яких одна сторона — працівник — зобов'язується виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією чи посадою відповідно до внутрішнього трудового розпорядку, а друга — роботодавець — зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, передбачені законодавством, колективним договором і угодою сторін.

Кодекс законів про працю України (КЗпП) — це єдиний систематизований законодавчий акт, в якому містяться норми права, що регулюють галузь суспільних трудових відносин працівників і закріплюють суспільну організацію праці (1971).

Колективний договір — це нормативно-правовий договір, що укладається на виробничому рівні між роботодавцем і найманими працівниками з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин та узгодження інтересів суб'єктів соціального партнерства.

Трудовий договір — це угода про працю між роботодавцем і найманим працівником.

Строк випробування — встановлюється з метою перевірки професійної придатності працівника; умова про випробування має бути передбачена в наказі про прийняття на роботу; не може перевищувати 3 місяців, а в окремих випадках, за погодженням із профспілкою — 6 місяців. Не встановлюється для молодих спе-

ціалістів, осіб після армії, при переведенні на роботу на інше підприємство.

Робочий час — це норма тривалості часу, протягом якого працівник повинен виконувати трудові обов'язки відповідно до закону і правил внутрішнього розпорядку.

Трудова дисципліна полягає у точному, неухильному і сумлінному виконанні кожним працівником покладених на нього трудових обов'язків. Це правила поведінки працівників, з яких складається внутрішній трудовий розпорядок підприємств.

Матеріальна відповідальність полягає в обов'язку кожної зі сторін трудових правовідносин відшкодовувати шкоду, заподіяну іншій стороні внаслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі та порядку.

Індивідуальні трудові спори — суперечності, що виникають між роботодавцем і працівником з приводу застосування трудового законодавства або з приводу встановлення умов праці при недосягненні між ними згоди.

ПЛАН

1. *Сучасне трудове законодавство України.*
2. *Колективний договір, трудовий договір: поняття та порядок укладення.*
3. *Матеріальна відповідальність працівника за шкоді, заподіяну з його вини підприємству.*
4. *Розв'язання трудових спорів.*

1. Сучасне трудове законодавство України

Основною функцією трудового права є захист трудових прав працівників, які працюють за наймом. З цією метою трудове законодавство встановлює систему правових гарантій та правил охорони праці усіх працюючих.

Трудові відносини являють собою врегульовані нормами права відносини щодо застосування праці громадянина як працівника, який уклав трудовий договір з підприємством, установою, організацією або фізичною особою. Ці відносини регулюються нормами трудового права. Правовідносини — це завжди двосторонній зв'язок конкретно визначених суб'єктів, у якому одна сторона має право, а інша — відповідні обов'язки, виконання яких забезпечується примусовою силою держави.

Отже, **трудові правовідносини** — це врегульовані нормами трудового права суспільні відносини між працівником і власником або уповноваженим органом чи фізичною особою, у яких одна сторона — працівник — зобов'язується виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією чи посадою відповідно до внутрішнього трудового розпорядку, а друга — власник або уповноважений ним орган чи фізична особа — зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, передбачені законодавством, колективним договором і угодою сторін.

Зміст трудових відносин становлять права та обов'язки їх суб'єктів.

Стаття 43 **Конституції України** проголошує, що кожен громадянин має право на працю. Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою праця військова або альтернативна (невійськова), а також робота, яка виконується за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний та надзвичайний стан. Кожен має право на безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законодавством.

Стаття 44: «Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів».

Стаття 45: «Кожен, хто працює, має право на відпочинок».

Стаття 65 Господарського кодексу України містить **визначення трудового договору, колективного договору і порядок їх укладення**.

Кодекс законів про працю України (КЗпП) — це єдиний систематизований законодавчий акт, в якому містяться норми права, що регулюють галузь суспільних трудових відносин працівників і закріплюють суспільну організацію праці.

КЗпП України, прийнятий 10 грудня 1971 р., є основою трудового законодавства України. Він складається з 18 глав. Крім того, прийнято низку законів, які відіграють значну роль у вдосконаленні регулювання трудових відносин. Це закони України: «Про зайнятість населення» (1991), «Про охорону праці» (1992); «Про колективні договори й угоди» (1993); «Про оплату праці» (1995); «Про відпустки» (1996) та ін.

До проведення нової кодифікації трудового законодавства України у тих випадках, коли немає актів, що регулюють відповідні трудові відносини, юридичне значення зберігають деякі нормативні акти колишнього СРСР, які відповідно до Закону України «Про правонаступництво України» (1991) не суперечать Конституції та

законодавству України. До таких нормативних актів можна віднести, наприклад, Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про умови праці тимчасових робітників і службовців» (1974).

Джерелами трудового права також є Укази Президента України, наприклад, «Про запровадження на території України регіональних графіків початку робочого дня» (1995), «Про невідкладні заходи щодо забезпечення своєчасної виплати заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат» (1996).

Міністерством праці було затверджено «Типову форму контракту з працівником» (1995), яка є зразком для розробки та укладення контрактів при наймі на роботу, якщо законом передбачено застосування контрактної форми трудового договору. «Інструкція про порядок ведення трудових книжок працівників» (1993) є основним актом, що врегульовує питання ведення трудової книжки — основного документа, що підтверджує трудову діяльність кожного працівника.

2. Колективний договір, трудовий договір: поняття та порядок укладення

Колективний договір — це нормативно-правовий договір, що укладається на виробничому рівні між роботодавцем і найманими працівниками з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин та узгодження інтересів суб'єктів соціального партнерства.

Колективний договір укладається між роботодавцем і одним або кількома профспілковими (чи іншими уповноваженими на представництво трудовими колективами) органами, а у разі відсутності таких органів — представниками трудящих, обраних та уповноважених трудовим колективом. Колективний договір традиційно вважається одним із основних інститутів трудового права.

Колективний договір укладається відповідно до ст. 10—20 КЗпП України, Закону України «Про колективні договори і угоди» та взятих сторонами зобов'язань з метою регулювання виробничих, трудових та соціально-економічних відносин.

Колективний договір укладається на підприємствах незалежно від форм власності, які використовують найману працю і мають права юридичної особи, є обов'язковим до виконання суб'єктами трудових відносин.

Навіщо існує колективний договір? У змісті колективного договору:

1) конкретизуються правові норми, встановлені державою. Наприклад конкретизується тривалість щорічної додаткової відпустки за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці;

2) встановлюються умови праці, якщо згідно із законодавством це віднесено до компетенції суб'єктів договірного регулювання. Сторони встановлюють особливості оплати праці працівників конкретного підприємства;

3) може йтися про підвищення рівня пільг і гарантій, встановлених законодавством. Так, за кошти роботодавця для працівників можуть додатково встановлюватися пільги і компенсації;

4) заповнюються прогалини у трудовому праві.

У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін, зокрема:

— зміни в організації виробництва та праці;

— нормування й оплата праці, встановлення розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.);

— участь трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства (якщо це передбачено статутом);

— режим роботи, тривалість робочого часу і відпочинку;

— умови і охорона праці;

— забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників та ін.

Колективний договір підлягає реєстрації органами державної виконавчої влади. Він набирає чинності від дня підписання його сторонами або від дня, зазначеного в ньому, і діє до часу укладення нового договору чи перегляду чинного.

Контроль за виконанням здійснюється безпосередньо сторонами, які його уклали, або уповноваженими представниками. Щорічно у строки, передбачені колективним договором, сторони звітують про його виконання.

Працівники реалізують право на працю через укладання трудового договору.

Трудовий договір — це така двостороння угода, за якою працівник зобов'язується особистою працею виконувати обумовлену договором роботу з дотриманням встановленого трудового розпорядку, а роботодавець зобов'язується виплачувати працівнико-

ві відповідну заробітну плату та забезпечити належні умови праці, визначені трудовим законодавством, колективним договором та угодою сторін.

Трудовий договір — основний інститут у системі трудового права, він є підставою для виникнення трудових правовідносин, а також формою залучення до праці. Використовується в усіх країнах з ринковою економікою для найму робочої сили.

Зміст трудового договору формулює взаємні зобов'язання його сторін. Основною вимогою до договірних умов є правило ст. 9 КЗпП:

умови трудового договору не повинні погіршувати становище працівника порівняно з тим, що вже встановлено чинним законодавством.

Забороняється включати умову, за якою, наприклад, щорічна відпустка буде надаватися працівникові меншої тривалості, ніж 24 календарні дні, або тривалість робочого часу перевищуватиме 40 год. на тиждень. Умова, відповідно до якої працівнику надається додатковий оплачуваний день по догляду за неповнолітніми дітьми, буде вважатися такою, що не погіршує правове становище працівника.

Умови змісту трудового договору поділяють на два види: необхідні (обов'язково відображені у трудовому договорі) та факультативні (необов'язкові, додаткові).

Обов'язкові умови трудового договору: оплата праці, місце роботи, трудова функція працівника (вид роботи або посада, виконання чи заміщення яких можливе з огляду на професію, спеціальність, кваліфікацію).

Факультативні умови трудового договору не повинні погіршувати становище працівника. Це, як правило, умови про неповний робочий час, про сумісництво чи суміщення, про випробувальний строк та ін. З'являються нові сучасні умови: володіння іноземною мовою, наявність власного автомобіля, нерозголошення комерційної таємниці тощо.

На Заході практикується така додаткова умова, як заборона працівнику одночасної роботи на іншого роботодавця, що означає заборону сумісництва. Чинне трудове законодавство України не містить спеціальних обмежень щодо роботи за сумісництвом.

Строк випробування — встановлюється з метою перевірки професійної придатності працівника.

КЗпП встановлює перелік категорій осіб, яким випробування при прийнятті на роботу не може бути встановлене (ст. 26): осо-

би, які не досягли 18 років, молоді спеціалісти після закінчення вищих навчальних закладів, особи, звільнені у запас з військової чи альтернативної служби, та ін.

Загальний випробувальний строк не повинен перевищувати 3 місяці, для робітників — 1 місяць; за погодженням із профспілковим комітетом він може бути продовженим до 6 місяців. Для державних службовців випробувальний строк встановлений до 6 місяців.

У період випробування працівник користується усіма правами і на нього покладаються обов'язки, визначені трудовим законодавством. Якщо протягом строку випробування виявлено невідповідність працівника виконуваній роботі, то роботодавець до закінчення цього строку має право звільнити його з роботи. Якщо роботодавець не ставить питання про припинення випробувального строку, то вважається, що випробування витримане і жодних додаткових наказів не видається. Трудові відносини тривають далі.

Контракт — особливий вид трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання трудового договору, у тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін.

Контракт укладається письмово у двох примірниках і підписується сторонами, які його уклали.

Контракт отримав юридичне оформлення у трудовому праві з березня 1991 р. Спочатку вважалось, що це випробуваний на Заході варіант найму на роботу, з його допомогою наймач має можливість формувати більш кваліфікований кадровий потенціал і позбавлятися від лінивих, несумлінних працівників, які порушують трудову дисципліну. Законодавство вказує на винятковість укладання контракту та обмеження сфери його застосування при наймі на роботу. Він може укладатися лише тоді, коли це передбачено законами України. Контракт — це завжди строковий договір, тому його можна вважати угодою, що в основі своїй погіршує правове становище працівника.

Порядок укладення трудового договору.

Громадянин зобов'язаний подати паспорт, трудову книжку, а у випадках, передбачених законодавством, — документ про освіту, документ про стан здоров'я.

Забороняється вимагати відомості про партійну та національну приналежність, походження, прописку та документи, надання яких не передбачено законодавством.

Зміна умов трудового договору — переведення працівника на іншу роботу, посаду, чи на інше підприємство, в іншу місцевість, тимчасові переведення на іншу роботу в разі виробничої потреби — допускається лише за згодою працівника.

Власник може перевести працівника на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди, якщо вона не протипоказана працівникові за станом здоров'я строком до одного місяця лише для відвернення або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, виробничих аварій, а також за інших обставин, які можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей.

Правове регулювання робочого часу.

Робочий час — це норма тривалості часу, протягом якого працівник повинен виконувати трудові обов'язки відповідно до закону і правил внутрішнього розпорядку, обумовлених трудовим договором.

Розрізняють **основний робочий час** — встановлена законом або трудовим договором тривалість робочого часу, яку безумовно повинен відпрацювати працівник (існує: нормальний, скорочений та неповний робочий час); **неосновний робочий час** — законодавчо закріплене відхилення від основного робочого часу (це надурочні роботи, тривалість робочого часу у вихідні, святкові та неробочі дні).

Нормальний робочий час не може перевищувати 40 годин на тиждень (ст. 50 КЗпП).

Скорочений робочий час є допустимою нормою робочого часу для працівників, які мають право на такий вид робочого часу, наприклад, неповнолітні особи та ін. (не впливає на розмір заробітної плати, тривалість відпустки тощо).

Неповний робочий час встановлюється за погодженням між працівником та роботодавцем (неповний робочий тиждень, неповний робочий день). Оплата праці в цьому випадку проводиться пропорційно відпрацьованому часу.

Надурочний робочий час — це час, протягом якого працівник виконує обумовлену трудовим договором роботу понад установлену норму робочого часу.

Стаття 62 КЗпП подає вичерпний перелік випадків залучення працівників до надурочних робіт, наприклад, проведення робіт, необхідних для відвернення стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків; необхідність закінчити почату роботу, яка внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва не могла бути закінчена

в нормальний робочий час, коли припинення її може призвести до псування або загибелі майна тощо. Оплата праці за роботу в надурочний час здійснюється в підвищеному розмірі (ст. 106 КЗпК). Компенсація надурочних робіт шляхом надання відгулу не допускається.

Правове регулювання часу відпочинку.

Стаття 45 Конституції України визначає: кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня для окремих професій, скорочення тривалості роботи у нічний час.

Трудове право України визначає такі **види відпочинку**: перерви протягом робочого дня; щоденний відпочинок після роботи; щотижневий безперервний відпочинок (вихідні дні); щорічні (святкові) неробочі дні; щорічні відпустки та ін.

Перерви протягом робочого дня надаються працівникам для відпочинку і харчування (обідня перерва, як правило, через 4 год після початку роботи). Перерва не включається в робочий час. Початок і закінчення перерви встановлюються правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Працівники використовують час перерви на свій розсуд, на цей час вони можуть піти з роботи. Якщо через умови виробництва перерву встановити неможливо, працівникові має бути надана можливість прийняття їжі протягом робочого часу. Перелік таких робіт і місце обідньої перерви визначаються керівником за погодженням із профспілковим комітетом.

Щоденним відпочинком є перерва в роботі після закінчення робочого дня. Тривалість такого відпочинку залежить від конкретного режиму робочого часу. У всіх випадках мінімальна тривалість щоденного відпочинку разом із часом обідньої перерви має бути не меншою за подвійну тривалість робочого часу в робочий день, що передує відпочинку. Наприклад, при 7-годинному робочому дні і годинній обідній перерві міжденна перерва у роботі становить 16 годин.

Щотижневий відпочинок. Вихідні дні надаються усім працівникам. Загальним вихідним днем є неділя. Другий день може визначатися графіком роботи організації, погодженим із профспілковим комітетом і, як правило, має надаватися підряд із загальним вихідним днем.

Вихідні дні на підприємствах, пов'язаних з обслуговуванням населення (у магазинах, театрах, музеях тощо), встановлюються місцевими Радами.

Законодавство про працю забороняє роботу у вихідні дні. Залучення до роботи у ці дні допускається лише з дозволу профспілки і лише у виняткових випадках за письмовим наказом керівника.

Святкові дні в Україні: 1 січня, 7 січня — Різдво, 8 березня Міжнародний жіночий день, 1—2 травня — День міжнародної солідарності трудящих; 9 травня — День перемоги; 28 червня — День Конституції України; 24 серпня — День Незалежності України. Неробочими днями є дні релігійних свят: — Пасха (Великдень), Трійця.

За поданням релігійних громад інших конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств надає особам, які сповідують відповідні релігії, до 3 днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні (так, іноземні студенти, які навчаються в Україні, святкують свої національні свята).

У святкові й неробочі дні допускаються роботи, припинення яких неможливе через виробничо-технічні умови. На бажання працівника, який працював у цей день, йому може бути наданий інший день відпочинку або оплачена робота у подвійному розмірі.

Щорічні відпустки встановлюються відповідно до Закону України «Про відпустки» (1996). Право на відпустку мають громадяни України, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами незалежно від форм власності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи. Законом України «Про відпустки» встановлюються такі види щорічних відпусток: основна відпустка; додаткова відпустка за роботу зі шкідливими умовами праці та ін.

Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менше як 24 календарних дні за робочий рік. Право на щорічну відпустку у перший рік роботи настає після закінчення 6 місяців безперервної роботи на підприємстві.

Промислово-виробничому персоналу промисловість з особливими умовами праці вугільна, металургійна та ін. встановлена щорічна відпустка від 28 робочих днів. Керівні, педагогічні працівники мають відпустку 56 календарних днів. Особам віком до 18 років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день.

Відпустка без збереження заробітної плати (до 15 календарних днів на рік) може бути надана працівникові на його прохання за угодою сторін у зв'язку з сімейними обставинами та з інших поважних причин.

Закон України «Про відпустки» передбачає випадки, коли відпустки без збереження заробітної плати надаються працівникові на його прохання в обов'язковому порядку:

- 1) особам, які беруть шлюб (до 10 календарних днів);
- 2) для закінчення санаторно-курортного лікування відповідно до медичного висновку);
- 3) у разі смерті рідних тривалістю, залежно від ступеня спорідненості із померлим, від 3 до 7 днів;
- 4) для складання вступних екзаменів у вищі навчальні заклади та у ряді інших випадків.

Трудова дисципліна.

Трудова дисципліна полягає у точному, неухильному і сумлінному виконанні кожним працівником покладених на нього трудових обов'язків. Це правила поведінки працівників, з яких складається внутрішній трудовий розпорядок підприємств.

Трудова дисципліна передбачає взаємні зобов'язання двох сторін трудового договору: обов'язок роботодавця — створювати працівнику умови праці, необхідні для найбільш ефективного виконання трудової функції; обов'язок працівника — неухильно дотримуватися правил поведінки, встановлених законодавчими актами.

Загальні обов'язки працівника визначені у ст. 139 КЗпП України.

Методи забезпечення трудової дисципліни. Трудова дисципліна забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної продуктивної праці методами *переконання, виховання*, а також *заохочення* за сумлінну працю. До окремих несумлінних працівників вживаються заходи дисциплінарного і громадського впливу.

Заохочення для сумлінних працівників (своєрідна форма позитивної оцінки результатів праці): оголошення подяки, нагородження цінним подарунком або грошовою премією тощо.

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано один із видів дисциплінарного стягнення — догана або звільнення. Керівник має право вимагати письмове пояснення. Стягнення оголошується в наказі і повідомляється працівникові під розписку. Якщо протягом року з дня накладення стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не має дисциплінарного стягнення. Протягом строку дії стягнення заохочення не застосовуються.

Типові правила внутрішнього розпорядку для державних навчально-виховних закладів надаються у ст. 19 КЗпП України.

3. Матеріальна відповідальність працівника за шкоду, заподіяну з його вини підприємству

Юридична відповідальність полягає в обов'язку суб'єктів трудових правовідносин відповідати за недотримання трудової дисципліни (наприклад, поява на роботі працівника у нетверезому стані, вчинення працівником прогулу тощо). Залежно від негативних наслідків трудового правопорушення — наявності чи відсутності майнової шкоди — застосовуються санкції дисциплінарної або матеріальної відповідальності.

За одне й те саме трудове правопорушення може бути застосоване лише одне стягнення в межах одного виду юридичної відповідальності.

Матеріальна відповідальність полягає в обов'язку кожної зі сторін трудових правовідносин відшкодувати шкоду, заподіяну іншій стороні внаслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі та порядку.

Правила матеріальної відповідальності містяться у ст. 130—138 КЗпП України. Матеріальна відповідальність за трудовим законодавством настає тільки за *пряму дійсну шкоду*, під якою потрібно розуміти втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для підприємства здійснити затрати на відновлення, придбання майна чи інших цінностей або провести зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати¹. Приклади прямої шкоди: недостача і знищення цінностей; зіпсоване чи знищене майно роботодавця (обладнання, транспортні засоби тощо), недобір грошових сум, тобто неповне отримання роботодавцем грошових надходжень, які йому належали, внаслідок недбалого ставлення працівника до своїх обов'язків; знецінення документів внаслідок пропуску строку позовної давності і неможливості у зв'язку з цим стягнення за документами, які підтверджують наявність заборгованості.

Трудове законодавство передбачає обставини, які виключають матеріальну відповідальність працівника. Так, якщо шкода була завдана роботодавцю діями працівника в результаті нормального виробничо-господарського ризику, крайньої необхідності чи необхідної оборони, правовідносини матеріальної відповідальності не виникають.

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям» від 29 грудня 1992 р.

Працівник може добровільно відшкодувати шкоду (повністю або частково) або за згодою роботодавця передати рівноцінне майно чи полатодити пошкоджене.

Обмежена матеріальна відповідальність настає за шкоду, заподіяну при виконанні трудових обов'язків. Працівники, з вини яких заподіяно шкоду, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більшу свого середнього місячного заробітку. Якщо дійсна шкода перевищує заробіток працівника, відповідальність настане у межах заробітку.

Повна матеріальна відповідальність працівника полягає у покладенні на нього обов'язку відшкодувати пряму дійсну шкоду в повному обсязі без будь-яких обмежень. Стаття 134 КЗпП встановлює вичерпний перелік підстав повної матеріальної відповідальності працівника. Наприклад:

- укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності;
- майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю;
- шкоди завдано працівником у нетверезому стані;
- шкоди завдано умисним знищенням матеріалів тощо.

На працівника покладається повна матеріальна відповідальність за шкоду, завдану ним не при виконанні трудових обов'язків, наприклад, внаслідок самовільного виконання роботи працівником в особистих цілях та всупереч інтересам роботодавця; використання майна роботодавця (автомобіля, устаткування) у власних цілях.

Матеріальна відповідальність підприємства настає за шкоду, заподіяну працівникам каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням ними трудових обов'язків.

Відшкодування шкоди полягає у виплаті грошових сум у розмірі заробітку (або відповідної його частини), якого працівник позбувся внаслідок втрати працездатності або її зниження. Нараховується пенсія по інвалідності у зв'язку з трудовим каліцтвом, а також компенсація на додаткові витрати, викликані ушкодженням здоров'я.

Потерпілого за його згодою можуть тимчасово перевести на більш легку нижчеоплачувану роботу. Йому виплачується різниця між попереднім і новим заробітком до відновлення працездатності або встановлення довготривалої і постійної працездатності. Якщо керівник у цей період не надає відповідної роботи, потерпілий має право на відшкодування шкоди у розмірі середньомісячного заробітку, який він отримував до настання трудового каліцтва.

Якщо трудове каліцтво настало не тільки з вини організації, й внаслідок грубої необережності потерпілого, розмір відшкодування має бути зменшений залежно від ступеня вини потерпілого.

4. Розв'язання трудових спорів

Трудові спори — розбіжності між працівником і роботодавцем з приводу застосування трудового законодавства або встановлення чи зміни умов праці, які не вдалося врегулювати при взаємних переговорах.

Порядок вирішення розбіжностей між сторонами законодавством не врегульований. КЗпП визначає лише, що це відбувається шляхом безпосередніх переговорів або з участю профкому. Закон «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» (1998) встановив спеціальний порядок формування вимог найманих працівників і строки їх розгляду роботодавцем.

Індивідуальні трудові спори виникають з приводу застосування трудового законодавства або з приводу встановлення умов праці.

Вони можуть виникати, наприклад, з приводу необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу, невиконання колективних договорів чи угод, невідповідних умов виробничого побуту, порушення права на відпочинок, права на оплату праці, на її охорону.

Індивідуальні трудові спори розглядаються комісіями по трудових спорах та місцевими судами.

Комісія по трудових спорах — це орган досудового розгляду спорів, який обирається загальними зборами чи конференцією трудового колективу підприємства з числом працюючих не менше 15 осіб. Працівник має звернутися до комісії у тримісячний строк з дня, коли дізнався про порушення своїх прав. Комісія розглядає спір у десятиденний строк з дня подання заяви у присутності працівника і приймає відповідне рішення. Якщо працівник чи роботодавець не згодні з рішенням комісії, вони можуть звернутися до суду. Працівник може звернутися до суду і не звертаючись до комісії.

Колективний трудовий спір (конфлікт) — це розбіжності, що виникли між сторонами трудових відносин щодо: встановлення або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; укладення чи зміни колективного договору; виконання вимог законодавства про працю (у разі невиконання зарплати тощо).

Страйк застосовується як крайній захід, коли всі інші можливості вирішення колективного трудового спору вичерпано. Страйк — це тимчасове, колективне, добровільне припинення роботи працівниками на підприємстві з метою вирішення трудового спору. Право на страйк — це конституційне право громадян, закріплене у ст. 44 Конституції України.

Страйк є крайнім засобом вирішення колективного трудового спору і пов'язаний з серйозними наслідками як для роботодавця, так і для працівників. Тому Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» встановлює гарантії реалізації права на страйк, а також спеціальну процедуру проведення страйку — певну послідовність дій, строки і правила проведення. Недотримання цієї процедури має наслідком визнання страйку незаконним. Час участі у страйку не оплачується. Участь у страйку не є порушенням трудової дисципліни і не може бути підставою притягнення працівників до дисциплінарної відповідальності. Участь у незаконному страйку також не вважається порушенням трудової дисципліни. Однак час участі у ньому не зараховується до трудового стажу.

ІНДИВІДУАЛЬНА САМОСТІЙНА РОБОТА

1. Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення:

1. Джерела трудового права України.
2. Тарифна система і система оплати праці.
3. Опрацювати Закон України «Про колективні договори й угоди».

2. Підготувати реферат на тему:

1. Контракт — особливий вид трудового договору.
 2. Порядок розв'язання трудових спорів.
 3. Міжнародно-правові стандарти у сфері праці та трудових відносин.
-

ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Мета: ознайомити студентів з основними теоретичними положеннями, що розкривають зміст кримінально-правових норм і дозволяють засвоїти суму знань, необхідних для виховання непримиреного ставлення до порушень правових приписів.

Основна проблема: засвоєння сутності основних понять кримінального законодавства.

Провідна ідея: кримінальне законодавство України здійснює правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Обрані методи: лекція з елементами дискусії та аналізом конкретних прикладів.

Основні поняття теми:

Злочин — передбачене КК суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Суб'єкт злочину — може бути лише фізична особа. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Особи, що вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за деякі найбільш небезпечні діяння.

Злочини невеликої тяжкості — за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років або інше, більш м'яке покарання; наприклад, погроза вбивством (ст. 129 КК), незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145 КК) та ін.

Співучасть у вчиненні злочину — умисна спільна участь двох або більше осіб у вчиненні умисного злочину; учинення злочину кількома особами становить більшу суспільну небезпеку, ніж учинення злочину однією особою. До співучасників злочину належать разом із виконавцями організатори, підбурювачі і пособники.

Мета кримінального покарання — за кримінальним законодавством це виправлення і перевиховання засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Штраф — грошове стягнення, що накладається судом у розмірах залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного; у разі неможливості сплати штрафу суд може замінити несплачену суму штраф покаранням у виді громадських робіт.

Арешт — тримання засудженого в умовах ізоляції строком від 1 до 6 міс.

Довічне позбавлення волі — цей вид покарання встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, коли суд не вважає за можливе застосувати міру покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Не застосовується до осіб, що вчинили злочин у віці до 18 років і до осіб віком понад 65 років, а також до жінок у стані вагітності.

Амністія — є видом повного або часткового звільнення осіб, засуджених за вчинення злочинів, від відбуття покарання. Оголошення амністії належить до повноважень Верховної Ради України і встановлюється виключно законом, у якому зазначаються категорії осіб, які підлягають амністії.

Помилування за своїм змістом наближається до амністії. Однак акти про помилування завжди мають індивідуальний характер і застосовуються лише персонально до окремих осіб; здійснюється, як правило, на прохання засудженого, його рідних, захисника тощо. Згідно з Конституцією України помилування здійснює Президент України.

Шахрайство — передбачає використання для заволодіння майном обману або зловживанням довіри, внаслідок чого майно переходить до шахрая нібито з волі потерпілого.

Вимагання — вимога передачі індивідуального майна громадянина чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру під погрозою насильства над потерпілим або близькими йому особами, розголошення відомостей, що ганьблять громадянина або близьких йому осіб, пошкодження чи знищення їх майна.

ПЛАН

1. Загальна характеристика кримінального законодавства України.
2. Поняття та ознаки злочину. Класифікація злочинів.
3. Види злочинів.
4. Мета і види кримінального покарання.
5. Звільнення від відбування покарання. Амністія і помилування.

1. Загальна характеристика кримінального законодавства України

Згідно з ч. 1 ст. 3 Кримінального кодексу законодавство про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України і загально визначених принципах та нормах міжнародного права.

Кримінальний кодекс України (прийнятий 5 квітня 2001 р., набрав чинності з 1 вересня 2001 р.) має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Учасниками кримінально-правових відносин є, з одного боку, особа, яка вчинила злочин, а, з іншого — держава, що виступає в особі уповноважених на те органів — органи дізнання, досудового слідства, прокуратура, суд.

Дані органи мають право і зобов'язані притягнути особу до кримінальної відповідальності за вчинений нею злочин і застосувати до неї покарання чи вжити інші кримінально-правові заходи.

Особа, яка вчинила злочин, зобов'язана понести покарання та інші обмеження, пов'язані з кримінальною відповідальністю, і має право вимагати, щоб її відповідальність повністю відповідала положенням кримінального закону.

На території України першим правовим актом, що містив норми про відповідальність за злочини, була Руська Правда Ярослава Мудрого (1016 р.).

Кримінальний кодекс України (КК) складається із Загальної та Особливої частин.

До Загальної частини включено норми, що встановлюють принципи і загальні положення кримінального права, чинність кримінального закону в просторі і часі, визначають поняття злочину, стадії вчинення умисного злочину, обставини, що виключають злочинність діяння, підстави звільнення від кримінальної відповідальності, встановлюють види покарань, особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх тощо.

В Особливій частині визначаються види злочинів і кримінальна відповідальність за конкретні злочини.

Загальна та Особлива частини КК органічно взаємопов'язані і складають єдину систему кримінально-правових норм. Наприклад, для визначення вини особи, яка вчинила діяння, передбачене статтею Особливої частини КК, необхідно звернутися до ста-

тей розділу V Загальної частини, які розкривають зміст умислу та необережності; для кваліфікації дій осіб, які вчинили злочин у співучасті — до статей розділу VI Загальної частини, в якому регламентована відповідальність співучасників.

КК поширює свою дію в межах державного кордону України. До осіб, що підлягають відповідальності за КК, належать усі, хто вчинив злочин на території України, крім дипломатичних представників інших держав та громадян, які за законами України та міжнародними договорами не підсудні у кримінальних справах судам України.

Громадяни України, що вчинили злочин за її межами, підлягають відповідальності за українським законодавством, якщо вони притягнуті до кримінальної відповідальності або віддані до суду та території України.

Громадяни України, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочин за межами України, не можуть бути видані іноземній державі.

Норми КК діють у часі за такими правилами. Злочинність і караність діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час вчинення цього діяння. Закон, який скасовує злочинність діяння або пом'якшує кримінальну відповідальність, має зворотню дію у часі, тобто поширюється на осіб, що вчинили відповідне діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі й на осіб, які відбувають покарання. Закон, який встановлює злочинність діяння або посилює кримінальну відповідальність, зворотної сили не має.

Ніхто не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу.

2. Поняття та ознаки злочину. Класифікація злочинів

Злочином є передбачене КК суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину (ч. 1 ст. 11 КК).

Кримінальне законодавство визнає злочином лише конкретну поведінку, вчинок людини у формі суспільно небезпечного діяння або бездіяльності. Думки, почуття, побажання, переконання, записи для особистого користування, скільки б вони не засуджувалися мораллю, не є злочином, оскільки вони не є діями, вчинком.

Під дією розуміється активна поведінка (вчинок) особи, в якій виражена зовні її воля і яка спрямована на спричинення певних негативних наслідків.

Бездіяльність — це пасивна поведінка, в якій так само виражена зовні воля особи і яка спрямована на спричинення певних негативних наслідків.

Ознаки злочину:

1) *Передбаченість кримінальним законодавством*. КК встановлює вичерпний перелік злочинів.

Не є злочином діяння, яке посягає на об'єкти, що не охороняються КК (особисті відносини між подружжям тощо). «Немає злочину, немає покарання, якщо немає відповідного закону» — відомий правовий принцип римських юристів. Наприклад, за КК (див. ст. 440) не є злочином виробництво зброї масового знищення, якщо до такого виробництва ще не міститься заборон у міжнародних договорах, або якщо такі заборони і містяться, але ці міжнародні договори не ратифіковані Верховною Радою України.

2) *Суб'єкт злочину* — фізична осудна особа, яка на момент вчинення злочину досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

Юридичні особи за заподіяну шкоду кримінальної відповідальності не несуть. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Особи, що вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за деякі найбільш небезпечні діяння.

Суб'єктом злочину вважається лише *осудна* особа, тобто така, яка під час учинення діяння, передбаченого КК, могла усвідомлювати свої дії і керувати ними.

3) *Винність* діяння означає, що воно вчинене умисно або з неосторожності. Діяння, вчинене за відсутності вини, тобто за відсутності психічного ставлення особи до дії чи бездіяльності, не може визнаватися злочином.

4) *Суспільна небезпечність* як ознака злочину означає об'єктивну його особливу шкідливість для особи (фізичної чи юридичної), суспільства, держави, людства.

Суспільна небезпечність діянь не є раз і назавжди усталеним поняттям. Її переоцінка здійснюється постійно під впливом певних негативних чи позитивних факторів (істотних обставин), які об'єктивно зумовлюють необхідність криміналізації (або навпаки, декриміналізації) певного діяння. Вказані фактори можуть бути негативним наслідком науково-технічного прогресу, екологічних, демографічних змін, соціальних реформ тощо. Так, над-

звичайно високий рівень ерозії земель на території України створили підстави для криміналізації забруднення і псування земель (ст. 239 КК) і безгосподарського використання земель (ст. 254 КК). Соціальні реформи (економічна, адміністративна, судова тощо) викликали необхідність переоцінки суспільної небезпеки багатьох діянь, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, криміналізацію таких діянь, як втручання у діяльність державного діяча, посягання на життя присяжного тощо.

Умисел поділяється на прямий і непрямий. Умисел визнається *прямим*, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.

Непрямим визнається умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припустила настання цих наслідків.

Необережність поділяється на злочинну самонадіяність і злочинну недбалість.

Злочинна самонадіяність — така поведінка особи, коли вона передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення.

Злочинна недбалість — така поведінка особи, коли вона не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, хоча повинна була і могла їх передбачити. Службова недбалість (ст. 367 КК), тобто невиконання або неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, що заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, або інтересам окремих юридичних осіб¹.

Класифікація злочинів залежно від ступеня тяжкості за КК:

1) злочини *невеликої* тяжкості, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше 2 років або інше, більш м'яке покарання; наприклад, погроза вбивством (ст. 129), незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145). та ін.;

2) злочини *середньої* тяжкості, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше 5 років; наприклад, експлуатація дітей, які не досягли віку, з якого законодавство дозволяє працевлаштування, шляхом викорис-

¹ Наприклад, працівник ДАІ неналежним чином перевіряв службову базу даних на автомобіль і видав дозвіл на оформлення документів, а потім з'ясувалося, що цей автомобіль не пройшов митного контролю.

тання їх праці з метою отримання прибутку (ст. 150), обман покупців і замовників (ст. 225) шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222), незаконне заволодіння транспортним засобом (ст. 289) та ін.;

3) *тяжкі* злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі не більше 10 років; наприклад, створення злочинної організації (ст. 255), порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, якщо воно спричинило загибель людей (ст. 270), організація масових заворушень, що супроводжувалися насильством над особою, погроми, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, опором представникам владі із застосуванням зброї (ст. 294) та ін.;

4) *особливо тяжкі* злочини. Ними визнаються злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 10 років або довічного позбавлення волі; наприклад, контрабанда наркотичних засобів (ст. 305), посягання на представника іноземної держави (ст. 443), легалізація грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом (ст. 209), умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194) та ін.

Стадії вчинення злочину.

Кримінальне законодавство визначає три стадії вчинення злочину:

1) готування до злочину — це пошук, пристосування засобів, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину;

2) замах на злочин — це навмисна дія, безпосередньо спрямована на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі злочинця (наприклад, вибухівка заготовлена, а особа проїхала іншою вулицею);

3) закінчений злочин — це діяння, яке містить усі ознаки складу злочину.

Особа, яка добровільно відмовилася від готування до злочину або замаху на злочин, усвідомлюючи можливість доведення злочину до кінця, звільняється від кримінальної відповідальності за умови, що фактично вчинене нею діяння не містить складу іншого злочину.

Але коли злочинну діяльність вдалося перервати на етапі готування до злочину чи замаху на злочин не з волі злочинця, то він не звільняється від покарання.

Співучасть у вчиненні злочину.

Злочин може бути вчинений однією особою чи за спільною участю двох або більше осіб — *співучасників*. За загальним правилом, учинення злочину кількома особами становить більшу суспільну небезпеку, ніж учинення злочину однією особою.

Співучастю вважається умисна спільна участь двох або більше осіб у вчиненні умисного злочину.

До співучасників злочину разом із виконавцями належать організатори, підбурювачі і пособники.

Виконавець — це особа, яка безпосередньо вчинила злочин особисто чи шляхом використання інших осіб, що не підлягають кримінальній відповідальності.

Організатор — це особа, яка організувала вчинення злочину або керувала його підготовкою чи вчиненням, або особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію, фінансувала чи приховувала злочинну діяльність.

Підбурювач — це особа, яка схилила інших співучасників до вчинення злочину.

Пособник — це особа, яка сприяла вчиненню злочину порадами і вказівками, підкупом чи погрозами, наданням певних засобів чи усуненням перешкод, а також особа, яка заздалегідь обіцяла сховати злочинця, сліди злочину або предмети, добуті злочинним шляхом.

Співучасть у вчиненні злочину характерна для організованої злочинності і корупції. Не є співучастю не обіцяне заздалегідь переховування злочинців чи слідів злочину.

У разі призначення покарання кожному із співучасників суд враховує ступінь і характер його участі у вчиненні злочину.

3. Види злочинів

Кримінальний кодекс визначає такі види злочинів:

1) проти основ національної безпеки України (посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, державна зрада, диверсія, шпигунство);

2) проти життя і здоров'я особи (умисне вбивство, доведення до самогубства, побої, погроза вбивством, залишення особи в небезпеці, яка позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість тощо);

3) проти волі, честі та гідності особи (захоплення заручників, підміна дитини, торгівля людьми, експлуатація дітей, викрадення людини);

4) проти статевої свободи та статевої недоторканності особи (звалтування, розбещення неповнолітніх);

5) проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (перешкоджання здійсненню виборчого права, підроблення виборчих документів, неправильний підрахунок голосів, порушення таємниці голосування; порушення недоторканності житла, ухилення від сплати аліментів, розголошення таємниці усиновлення, порушення авторського права);

6) проти власності (крадіжка, грабіж, вимагання, умисне знищення чи пошкодження майна, шахрайство, привласнення чужого майна);

7) у сфері господарської діяльності (виготовлення, зберігання тощо, збут підроблених грошей, порушення порядку здійснення господарської та банківської діяльності, ухилення від сплати податків, інших обов'язкових платежів, доведення до банкрутства, шахрайство з фінансовими ресурсами, обман покупців та замовників, розголошення комерційної таємниці);

8) проти довкілля (приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення, нежиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення, незаконне полювання);

9) проти громадської безпеки (створення злочинної організації, укриття її злочинної діяльності, бандитизм, терористичний акт);

10) проти безпеки виробництва (порушення вимог законодавства про охорону праці, порушення правил безпеки, порушення правил радіаційної безпеки, порушення правил щодо безпечної експлуатації будівель і споруд);

11) проти безпеки руху та експлуатації транспорту (порушення правил безпеки дорожнього руху, порушення експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, незаконне заволодіння транспортним засобом);

12) проти громадського порядку та моральності (масові заворушення, хуліганство, наруга над могилою, жорстоке поводження з тваринами, ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, проституція, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність);

13) у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації (розголошення державної таємниці, втрата документів з державною та-

ємницею, передача або збирання відомостей, що є власністю держави, незаконне перетинання державного кордону);

14) проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (наруга над державними символами, опір представникові влади, працівникам міліції, перешкоджання організації або проведенню зборів, демонстрацій, мітингів, умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, перешкоджання діяльності народного депутата України та депутата місцевої Ради, самовільне присвоєння звання службової особи, підроблення документів, печаток, штампів та бланків);

15) у сфері використання ЕОМ (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж (незаконне втручання в роботу комп'ютерних систем, мереж, викрадення комп'ютерної інформації або заволодіння нею шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем, порушення правил експлуатації комп'ютерів);

16) у сфері службової діяльності (перевищення влади або службових повноважень, одержання хабара, давання хабара, службове підроблення)¹;

17) проти правосуддя (завідомо незаконні затримання або арешт, притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності, примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій з боку, наприклад, слідчого, невиконання судового рішення, завідомо неправдиве показання, розголошення даних досудового слідства, втеча з місця позбавлення волі або з-під варти, посягання на життя захисника у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги);

18) військові злочини (невиконання наказу, опір начальникові, погроза або насильство щодо начальника, дезертирство);

19) проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (пропаганда війни, порушення законів і звичаїв війни, екоцид — масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, що може спричинити

¹ 1) Виявлені підробки документів при вступі до одного з одеських вузів. Понад 70 абітурієнтів надали в приймальні комісії фальшиві свідоцтва про смерть обох батьків (оскільки сироти користуються пільгами як при вступі, так і при навчанні). Порушено кримінальні справи по факту підроблення і використання завідомо неправдивих документів.

2) Органи СБУ виявили у Черкаській області, що одному чиновнику, якому 37 р., надали державну нагороду — орден «За мужність», хоча в Указі Президента від 14 жовтня 1999 р. зазначено, що цим орденом нагороджуються лише ветерани ВВВ 1941—1945 рр. Коли у чиновника запитали, звідки у нього цей орден, він цинічно відповів: подарували на день народження. З'ясувалося, що цей «орденоносець» користувався і відповідними пільгами. Зараз слідчі з'ясовують, хто з чиновників центральних чи місцевих органів влади надав чиновнику такий дивний подарунок.

екологічну катастрофу, посягання на життя представника іноземної держави).

Серед злочинів проти життя і здоров'я людини найтяжчим є умисне вбивство за обставин, які обтяжують покарання. Цей злочин посягає на найважливіше природне право людини — право на життя. Умисне заподіяння смерті іншій людині за обставин, що обтяжують покарання (вбивство двох або більше осіб, заручника, вчинене на замовлення, та ін.), карається позбавленням волі на строк від 8 до 15 років або довічним позбавленням волі з конфіскацією майна або без такої.

Останнім часом набуло поширення таке ганебне явище, як торгівля людьми, що в КК віднесено до злочинів проти волі, честі та гідності особи. Продаж, інша оплатна передача людини, здійснення стосовно неї будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної з переміщенням її через державний кордон України з метою подальшого продажу чи передачі іншій особі для сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, використання у збройних конфліктах, експлуатації її праці караються позбавленням волі на строк від 3 до 8 років з конфіскацією майна або без такої.

Корисливі злочини відрізняються засобами і методами вчинення.

Для *крадіжки* характерною є таємність викрадення, вчинення її за відсутності інших осіб¹.

Грабіж — це відкрите, а отже, більш зухвале викрадення чужого майна. Грабіж може поєднуватися із застосуванням насильства, яке не є небезпечним для життя і здоров'я, до потерпілого чи до осіб, які перешкоджають грабіжникові заволодіти майном.

Розбій — це заволодіння чужим майном шляхом нападу; застосовується насильство, небезпечне для життя і здоров'я.

¹ Працівники одного з полтавських банків звернули увагу на те, що з їх банкоматів протягом двох годин знімалися великі суми грошей. Підозрюючи щось нечесне, вони звернулися до правоохоронців. Крадіїв піймали з полічним біля одного з банкоматів, установлених поряд з міським управлінням міліції. Виявити їх було нескладно, оскільки при введенні пін-кода автомат фотографує людину, і її зображення передається в центральний офіс банку. Оперативники дуже здивувалися, коли побачили «засоби» здійснення злочину. У кишенях двох молодих жителів Санкт-Петербурга знайшли 12 звичайних пластикових карток. На одній стороні цих карток були приклеєні магнітні стрічки, які зчитували автомати. Яким чином «народним умільцям» вдалося наносити на ці стрічки конфіденційну інформацію, має з'ясувати слідство. Від «винаходу» зловмисників постраждала безліч фінансових установ Санкт-Петербурга і Києва. У Полтаві за 2 години крадії збагатилися майже на 10 тис. грн, а в своєму рідному місті знімали з чужих рахунків за один раз 120—130 тис рублів (20—22 тис грн).

Шахрайство — передбачає використання для заволодіння майном обману або зловживання довірою, внаслідок чого майно переходить до шахрая нібито з волі потерпілого¹.

Вимагання — вимога передачі індивідуального майна громадянина чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру під погрозою насильства над потерпілим або близькими йому особами, розголошення відомостей, що ганьблять громадянина або близьких йому осіб, пошкодження чи знищення їх майна.

Значну суспільну небезпеку становлять *злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту*. Кримінальна відповідальність до 15 років позбавлення волі з конфіскацією майна може бути застосована судом за незаконне заволодіння транспортним засобом.

Порушення особою, яка керує транспортним засобом, правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, що спричинило потерпілому середньої тяжкості тілесні ушкодження, карається позбавленням волі на строк до 3 років.

Серед *злочинів проти громадського порядку і моральності* КК передбачає нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури, хуліганство, наругу над могилою, жорстоке поводження з тваринами².

Найпоширенішим серед цих злочинів є *хуліганство*. Згідно з КК хуліганство — це умисні дії, що грубо порушують громадський порядок і виявляють явну неповагу до суспільства, характеризуються особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом. Для

¹ **Приклад.** Іспанська поліція виявила злочинну групу з Нігерії, члени якої зловживали довірою сотень тисяч людей з 50 країн світу, у т. ч. з України, Росії, США, Канади, Австралії, Японії та ін. Аферисти розсилали з Іспанії повідомлення особам про те, що вони начебто виграли велику суму в лотерею. Але щоб отримати виграш, спочатку слід заплатити невеликий податок, це вимога закону. Рахунок, на який слід перерахувати податок, зазначався у листі.

Злочинна група діяла протягом кількох років, щорічно заробляючи понад 10 млн доларів. Лише за 9 останніх днів іспанська поліція перехопила близько 150 повідомлень про липові лотерейні виграші. Було арештовано майже 300 нігерійців. У них конфісковано 218 тис. євро готівкою, близько 2 тис. мобільних телефонів, 327 комп'ютерів і 165 факсів.

² **Приклад.** В італійській Флоренції часто бувають випадки, коли у всесвітньо відомих статуй, фонтанів раптом не вистачає якихось елементів, або чимось обливають відомі статуї. Тому з недавніх пір на площах, де розташовані найбільш відомі і знамениті пам'ятки, встановили відеокамери. Коли у серпні 2005 р. у статуй «Нептун» невідомі відбили праву руку, перегляд відеокасети допоміг встановити вандалів. Ними виявилися два брати-підлітки. Перегляд плівки показав, що вони діяли не навмисно. Коли вони вирішили сфотографуватися, один із підлітків виліз на Нептуна. Під вагою підлітка рука статуї не витримала і відломилася, пошкодивши при цьому інші фрагменти фонтана.

нього є характерним вчинення дій без очевидного приводу чи з використанням незначного приводу для розправи з потерпілими, намагання показати грубу силу, зневагу до громадського порядку. Хуліганство карається штрафом до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або арештом на строк до 6 міс, або обмеженням волі на строк до 3 років. Хуліганство, вчинене групою осіб, карається позбавленням волі на строк до 4 років.

4. Мета і види кримінального покарання

Метою покарання за кримінальним законодавством є виправлення і перевиховання засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Покарання має такі ознаки:

- 1) призначається лише за вчинення злочину;
- 2) застосовується лише на підставі закону;
- 3) призначається лише судом;
- 4) передбачає позбавлення та обмеження прав і свобод;
- 5) за своєю сутністю є карою, яка полягає в обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

Види покарань за КК:

1) штраф — грошове стягнення, що накладається судом у розмірах залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного. У разі неможливості сплати штрафу суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у виді громадських робіт із розрахунку: 10 год громадських робіт за один установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян або 1 міс виправних робіт — за 4 встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;

3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 2 до 5 років;

4) громадські роботи, які полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи час суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування;

5) виправні роботи строком від 6 міс до 2 років за місцем роботи засудженого і з відрахуванням у доход держави від 10 до

20 процентів суми заробітку; (**Приклад.** Президент Туркменістану видав указ, який забороняє співати під фонограму на території держави. Порушники відправляються на виправні роботи в пустелю).

6) службові обмеження для військовослужбовців строком до 2 років (із суми грошового забезпечення засудженого відраховується від 10 до 20 %; засуджений не може бути протягом цього строку підвищений у посаді та у військовому званні);

7) конфіскація майна за особливо тяжкі, а також корисливі злочини; примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого¹;

8) арешт — тримання засудженого в умовах ізоляції строком від 1 до 6 міс;

9) обмеження волі — тримання засудженого у кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за ним нагляду з обов'язковим залученням до праці строком від 1 до 5 років;

10) тримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні строком від 6 міс до 2 років;

11) позбавлення волі на певний строк, що полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його в кримінально-виконавчі установи строком від 1 до 15 років;

12) довічне позбавлення волі. Цей вид покарання встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, коли суд не вважає за можливе застосувати міру покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Не застосовується до осіб, що вчинили злочин у віці до 18 років, і до осіб понад 65 років, а також до жінок у стані вагітності.

У разі призначення покарання суд враховує особу винного та обставини справи, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність.

Назвемо **обставини, які пом'якшують відповідальність за КК:**

1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;

2) добровільне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди;

3) учинення злочину неповнолітнім;

4) учинення злочину жінкою у стані вагітності;

¹ **Приклад.** У Москві в 2005 р. конфісковано близько 1 млн сотових телефонів. Представник МВС заявив, що, як виявилось, на російському ринку засобів мобільного зв'язку до 90% товару було завезено незаконно.

5) учинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;

6) учинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи інших залежність;

7) учинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;

8) учинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;

9) виконання спеціального завдання із запобігання злочинній діяльності організованої групи чи розкриття її, поєднане із учиненням злочину (міліціонер, переслідуючи і стріляючи в злочинця, випадково вбиває перехожого).

За наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного суд може призначити покарання більш м'яке, ніж передбачено законом.

Обставини, які обтяжують покарання:

1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів;

2) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (ч. 2 або 3 ст. 28);

3) вчинення злочину на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі або розбрату;

4) вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;

5) тяжкі наслідки, завдані злочинцем;

6) вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, яка перебуває в безпорадному стані;

7) вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;

8) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває у матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;

9) вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством;

10) вчинення злочину з особливою жорстокістю;

11) вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій (мародерство під час надзвичайних подій: після урагану «Катріна» у США)

12) вчинення злочину загальнонебезпечним способом;

13) вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

5. Звільнення від відбування покарання. Амністія і помилування

У разі призначення покарання особі, яка засуджується до позбавлення волі на строк не більше як 5 років, а також призначення покарання у вигляді виправних робіт, суд, враховуючи особу винного та можливості його виправлення і перевиховання, може прийняти рішення про звільнення винного від відбування покарання з випробуванням.

Засудженому встановлюється іспитовий строк тривалістю від 1 до 3 років. Суд може покласти на засудженого певні обов'язки: попросити публічно або в іншій формі пробачення у потерпілого; не виїжджати за межі України; повідомляти про зміну місця проживання; періодично з'являтися для реєстрації в органи кримінально-виконавчої системи, пройти курс лікування від алкоголізму чи наркоманії.

Якщо засуджений не виконує покладені на нього обов'язки, суд направляє його для відбування призначеного покарання.

Після закінчення іспитового строку засуджений, який виконав усі покладені на нього обов'язки, звільняється від призначеного йому покарання.

Амністія — є видом повного або часткового звільнення осіб, засуджених за вчинення злочинів, від відбуття покарання. Оголошення амністії належить до повноважень ВР України і встановлюється виключно законом, в якому зазначаються категорії осіб, які підлягають амністії.

Амністія може передбачати: скорочення строків покарання або заміну призначених судом покарань іншими, м'якшими; зняття судимості та ін. Амністія може передбачати звільнення жінок, які мають маленьких дітей, хворих, неповнолітніх.

Відповідно до Закону України «Про застосування амністії в Україні» (1996) амністію не може бути застосовано до особливо небезпечних рецидивістів; осіб, які мають дві і більше судимості за вчинення тяжких злочинів; осіб, яких засуджено за особливо небезпечні злочини проти держави, умисне вбивство за обтяжучих обставин.

Помилування за своїм змістом наближається до амністії. Однак акти про помилування завжди мають індивідуальний характер і застосовуються лише персонально до окремих осіб.

Помилування здійснюється, як правило, на прохання засудженого, його рідних, захисника тощо. Питання про помилування відносно іноземних громадян може бути поставлене також урядами

їхніх країн і міжнародними організаціями. Помилування може бути застосоване до будь-якої особи, але насамперед до тих, хто щиро розкався і довів це своєю поведінкою.

Згідно з Конституцією України помилування здійснює Президент України.

ІНДИВІДУАЛЬНА САМОСТІЙНА РОБОТА

1. Питання з теми для самостійного вивчення та осмислення:

1. Підстави кримінальної відповідальності.
2. Поняття складу злочину.
3. Наслідки добровільної відмови від вчинення злочину.

2. Підготувати реферат на тему:

1. Кримінальне право і політика держави у сфері протидії злочинності.
2. Поняття необхідної оборони.
3. Поняття крайньої необхідності.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА І КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДО МОДУЛЯ 2

КОНТРОЛЬНА РОБОТА ДО МОДУЛЯ 2

Теоретичні питання

1. Поняття та види референдумів.
2. Економічні права людини і громадянина.
3. Підстави набуття громадянства України.
4. Поняття правочинів.
5. Шлюбний договір.
6. Поняття трудового договору.
7. Поняття та ознаки злочину.
8. Стадії вчинення злочину.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДО МОДУЛЯ 2

Задача 1. Коли Олександра Н. Проводжали до лав Збройних Сил, його дядько Семенов при свідках пообіцяв, що після повернення Н. із служби він передасть племінникові мото-

цикл. Через 2 роки, коли Олександр повернувся додому, він нагадав про обіцянку, але Семенов відмовився передати мотоцикл, мотивуючи це тим, що суттєво змінилася економічна ситуація. Хто правий у цьому випадку?

Задача 2. Громадянин Самарцев продав художникові Пікулю картину, отримавши за неї 1000 грн. Під час переговорів щодо продажу Пікуль запевнив Самарцева, що картину написано маловідомим автором, хоча Пікуль знав, що насправді вона належить пензлю відомого художника Ярошевського. Через час Пікуль здав картину на аукціон, вказавши справжнього автора і початкову ціну 15 000 грн. Довідавшись про це, Самарцев звернувся до суду, вимагаючи повернення йому картини. Вирішіть цю справу.

Задача 3. Шістнадцятирічний Дмитро Чеботарьов працював слюсарем та навчався у вечірній школі. Отримавши заробітну плату (160 грн), він придбав у свого однокласника школяра Олега Равілова собаку за 25 грн, уклавши письмову угоду. Мати Дмитра, довідавшись про покупку, почала вимагати від батька Олега забрати собаку назад та повернути гроші, мотивуючи це своєю незгодою з угодою, що її уклав неповнолітній син. Але батько Олега відмовився забрати, вказавши, що дав попередню згоду своєму синові на продаж собаки. Мати Дмитра звернулася до суду. Яке рішення повинен прийняти суд?

Задача 4. Громадянин Кравченко, проходячи повз склад заводу «Радар», помітив вогонь на горіщі складу. Разом із працівником складу Бемом, що прибіг, помітивши вогонь, вони зламали двері сараю громадянина Федотова, що стояв поряд, і взяли там драбину та відра для гасіння пожежі. Вогонь вдалося загасити, але при цьому згоріли куртка Кравченка та драбина Федотова. Крім того, Кравченко дістав травму, для лікування якої він витратив певну суму грошей. Кравченко та Федотов звернулися до суду з вимогами відшкодування втрат, які вони понесли (Кравченко вимагав відшкодування з боку заводу, а Федотов — з боку громадянина Бема, що безпосередньо вчинив збитки). Яке рішення постановить суд?

Задача 5. Громадянин Северін взяв у борг 200 грн у Костюка строком на один рік. Коли рік минув, Северін повернув гроші телеграфним переказом. Отримавши 200 грн, Костюк

зателефонував Северіну і сказав, що гроші треба було б повернути особисто, до того ж вони повернуті без урахування інфляції і навіть без урахування відсотків, що були б нараховані при зберіганні грошей у банку чи ощадкасі. Але Северін відмовився виконати цю вимогу, вважаючи її незаконною. Хто з них правий?

Задача 6. Костянтин Удовенко домовився з Оксаною Макаренко про купівлю велосипеда. Він сплатив гроші, отримав розписку і, зважаючи на сильний дощ та пізній час, вирішив за згодою Оксани забрати велосипед наступного дня. Коли він прийшов до продавця, виявилось, що велосипед продано Валерію Давиденко, який запропонував значно більшу суму. Але Костянтин вимагав передачі купленого ним велосипеда. Хто правий у цій ситуації?

Задача 7. Збираючись подорожувати, Сергій Тацій купив у магазині 10 банок м'ясних консервів. Але наступного дня, пакуючи консерви, хлопець виявив, що банки здуті. Вважаючи продукти недоброякісними, він звернувся до магазину з вимогою обміняти консерви. Чи базується його вимога на законі?

Задача 8. Громадянки Вавілової шлюбний вік за її заявою знижено до 16 років. Вона одружилася з громадянином Рибаківим. У зв'язку з цим вона переїхала до чоловіка в місто, а старий будинок, у якому вона жила до того окремо від батьків і який отримала у спадщину від дідуся, продала громадянці Астровій під знесення за невелику суму. Але батьки Вавілової, довідавшись про це, заявили вимогу анулювати цю угоду, мотивуючи це тим, що Вавілова — неповнолітня, їхньої згоди на продаж не отримано, а сума, що її сплатила Астрова, не відповідає справжній вартості будинку. Вавілова відмовилася. Хто правий у цій ситуації?

Задача 9. Громадянин Лисюк згодився допомогти своєму товаришеві Матусю. На власній автомашині «Жигулі» Лисюк перевозив домашні речі на нову квартиру. Під час однієї з поїздок автомобіль потрапив в аварію і перекинувся, Матусь був викинутий з автомашини та дістав тілесні ушкодження. Через деякий час, одужавши, Матусь почав вимагати відшкодування витрат, які він поніс, для лікування своєї травми та розбитого під час аварії телевізора. Лисюк відмовився, мотивуючи це тим, що як встановила автотехнічна експер-

тиза, його вини в аварії немає. У порушенні кримінальної справи було відмовлено. Матусь звернувся до суду. Яке рішення прийме суд?

Задача 10. Громадянин Тихий їхав на велосипеді вулицею. Раптом він втратив свідомість внаслідок серцевого нападу. Велосипед, продовжуючи рух під ухил, набрав швидкості і наїхав на пішохода Сагайдачного, що переходив вулицю на позначеному переході. Внаслідок наїзду Сагайдачний отримав важкі поранення, потрапив у лікарню і велосипедист. Після одужання Сагайдачний звернувся до суду з вимогою відшкодувати витрати з боку Тихого. Яке рішення має постановити суд?

Задача 11. Працюючи у геологічній експедиції у віддаленому районі Карпат, громадянин Федур дістав важку травму. Побоюючись за своє життя, він вирішив залишити заповіт. Написавши заповіт, він звернувся до начальника експедиції з проханням засвідчити його. Той, прочитавши заповіт вголос, висловив обурення щодо його змісту — своє майно Федур заповідав не дружині, а сторонній особі, але після наполягань Федура засвідчив документ. Чи відповідає ця процедура вимогам закону?

Задача 12. Громадянин Парамонов та громадянка Мілонова звернулися до РАГСу з проханням зареєструвати їх шлюб. Приймаючи заяву, співробітники РАГСу призначили строк реєстрації шлюбу через місяць після подання заяви. Але молоді не погодилися з цим. Вони пояснили, що багато років знають один одного, тому для них додаткові роздуми не потрібні, до того ж Парамонов — геолог, через кілька днів повинен виїжджати в експедицію на весь польовий сезон — більше ніж півроку. Чи можна вирішити цю проблему?

Задача 13. Одружуючись, Родніна на вимогу майбутнього чоловіка Оляліна дала розписку, згідно з якою вона зобов'язалася протягом сімейного життя не вступати на навчання чи роботу. Але після трьох років сімейного життя Родніна виявила бажання вступити до вищого закладу, Олялін заперечував, посилаючись на зобов'язання. Виник конфлікт. Хто правий у цій ситуації?

Задача 14. Громадянин Нечитайло після авіакатастрофи, в яку він потрапив, частково втратив розум і за рішенням суду

був визнаний недієздатним. Але через 5 років він вийшов з лікарні, почав працювати, ще через рік одружився. Дружину він повідомив про рішення суду, але в РАГСІ про це нічого не сказав. Два роки по тому суд повернув дієздатність Нечитайлу. Але ще через три роки дружина звернулася з позовом до суду про визнання шлюбу недійсним, мотивуючи це недієздатністю Нечитайла при його укладанні. Яке рішення має прийняти суд?

Задача 15. Громадяни Маруніч та Юрчук прийняли рішення про розлучення та звернулися до суду. Неповнолітній син за спільним рішенням мав залишатися з матір'ю Маруніч, але виникла суперечка щодо розподілу майна. Чоловік Юрчук зазначив, що він протягом усього періоду перебування у шлюбі працював на двох роботах, отримуючи досить великі гроші, саме за них було придбано сучасну апаратуру, збудовано дачу. У той же час дружина Маруніч тривалий час не працювала, була домогосподаркою. У зв'язку з цим Юрчук вимагає виділити дружині 1/3 майна, а інші 2/3 залишити за ним. Яким має бути рішення суду?

Задача 16. Після розлучення громадянки Терещенко зі своїм колишнім чоловіком Равіловим у них виник конфлікт. Равілов вимагав, щоб колишня дружина змінила своє прізвище на дошлюбне, але Терещенко не погоджувалася. Конфлікт затягнувся і набув нової сили через два роки, коли Терещенко взяла новий шлюб і вирішила змінити прізвище сина, що жив з нею, на прізвище нового чоловіка, яке взяла собі й вона. Але Равілов не дав згоди на це. Як вирішити цей конфлікт?

Задача 17. Після припинення шлюбу громадянки Волошиної з громадянином Шишкарем за рішенням суду Шишкар повинен був виплачувати на двох своїх неповнолітніх дітей аліменти. Але невдовзі по тому Шишкар почав часто змінювати місце роботи, влаштовувався працювати таким чином, щоб основний дохід мати на роботі за сумісництвом, намагаючись зменшити аліменти. Внаслідок цього розмір аліментів постійно зменшувався і був недостатній для утримання дітей. Що можна порадити Волошиній, щоб вийти з цього становища?

Задача 18. Батько восьмирічного Миколи уклав від його імені угоду, за якою він став власником житлового будинку, який

раніше належав громадянинуві Бутенку. Через деякий час було підписано угоду про дарування громадянинуві Нечитайлу автомобіля, що раніше отримав Микола у спадщину від своєї бабусі. Чи відповідають угоди вимогам законодавства?

Задача 19. Після загибелі в автокатастрофі батьків п'ятнадцятирічний Віктор жив із своєю бабусею, яку було призначено опікуном. Але найбільше часу він проводив разом із своїм однолітком Сергієм та його батьком Нестеренком. Через рік на день народження Нестеренка Віктор подарував батькові друга зібрання творів відомого письменника. На заперечення Нестеренка Віктор запевнив, що це його власність, яка перейшла до нього у спадщину від батьків. Але через деякий час бабуся звернулася з вимогою до Нестеренка повернути книги, мотивуючи це відсутністю своєї згоди на подарунок. Хто правий у цій ситуації?

Задача 20. Міхесв працював на заводі слюсарем-судноскладальником. Одного разу взимку на заводі сталася аварія тепломережі, роботи в цехах довелося припинити внаслідок низької температури. Адміністрація видала наказ про переведення бригади слюсарів, у тому числі Міхеева, на роботу, що її виконують слюсарі-сантехніки, строком на 1 тиждень для участі у ліквідації аварії. Але Міхеев відмовився виконати наказ та продовжував приходити на своє звичайне місце роботи, пояснюючи це тим, що він уклав угоду на роботу саме слюсарем-судноскладальником, до того ж заробітна плата сантехніка набагато менша. Незважаючи на це, Міхеева було звільнено з роботи за прогул. Чи відповідають законодавству дії працівника та адміністрації?

Задача 21. До директора малого підприємства звернулися з проханням прийняти на роботу Марунича, Астрову та Пірогова. Громадянин Марунич — 17-річний випускник школи, що раніше не працював; Астрова — має 30-річний стаж роботи зі спеціальності, за якою вона влаштовується на роботу, має велику кількість заохочень за відмінну працю. Пірогов працював до армії на цьому самому підприємстві. Усіх їх було прийнято на роботу. У наказі, що було видано і з яким Марунич, Астрова та Пірогов були ознайомлені, зазначалося, що їх прийнято на роботу з випробувальним строком на один місяць. Коли минув місяць, усіх їх було звільнено з роботи як таких, що не пройшли випробувального строку. Оцініть дії адміністрації щодо кожного з працівників.

Задача 22. Робітник Авілов подав заяву про звільнення з заводу 1 березня. 15 березня він був запрошений до директора заводу, який повідомив, що його буде звільнено 28 березня, тому що заява потрапила до директора лише напередодні. Крім того, він зажадав від Авілова, щоб той вказав у заяві причини свого звільнення. Авілов відмовився виконати цю вимогу та зажадав негайного звільнення. Хто правий у цій ситуації?

Задача 23. Токар Доценко, обробляючи деталь, припустився грубої недбалості і зіпсував коштovanу деталь, яка після цього не підлягає використанню. За це йому було оголошено догану. Крім того, він був позбавлений премії за підсумками роботи за квартал. Адміністрація звернулася із позовом до суду щодо відшкодування матеріальної шкоди, яку заподіяв Доценко виробництву. Доценко звернувся до профспілкового комітету за захистом своїх прав, які, на його думку, порушені: за одну провину його покарано одразу трьома стягненнями. Що б Ви відповіли працівникові?

Задача 24. Чаюн працювала у санаторії завідуючою складом. Вирішивши перейти на інше місце роботи, вона подала заяву про звільнення за власним бажанням. Адміністрація перевірила наявність майна, яке було доручено Чаюн і виявила нестачу деякої кількості речей. У зв'язку з цим адміністрація відмовилася звільнити Чаюн та видати їй трудову книжку до того, як вона розрахується із санаторієм за втрачені речі. Чи правильно діяла адміністрація?

Задача 25. Громадянин Юрчук працював викладачем у торговельно-економічному інституті. На запрошення керівництва заводу «Електрон» він вирішив перейти на завод керівником нової групи. Перехід на завод за погодженням з адміністрацією інституту проводився у порядку переведення. Але коли Юрчук звільнився з інституту та прийшов до відділу кадрів заводу, йому було відмовлено в прийнятті на роботу. Як пояснив директор заводу, за час оформлення перевodu було знайдено кваліфікованішого працівника. Як діяти громадянину Юрчуку, чи порушено закон?

Задача 26. Після закінчення середньої школи Семеренко почала працювати в майстерні секретарем. Але через півтора місяця у зв'язку зі вступом до інституту звільнилася з роботи. Адміністрація відмовилася видати трудову книжку, пояс-

нюючи це тим, що «робота мала для неї випадковий та тимчасовий характер». Чи відповідають дії адміністрації вимогам законодавства?

Задача 27. Громадянку Страшнову було прийнято на роботу ткалею з випробувальним строком на два місяці. Але через тиждень вона два дні не з'являлася на роботі, а коли вийшла на третій день, не змогла дати поважних пояснень за прогул. Адміністрація видала наказ про звільнення Страшної з роботи. Чи не припущено порушень трудового законодавства?

Задача 28. Громадянин Корж працював монтажником, але потім захворів. Медична комісія визнала його нездатним виконувати попередню роботу, у зв'язку з чим адміністрація видала наказ про його переведення на роботу обліковцем. Але Корж не погодився з цим і зажадав поновлення його на попередній роботі, мотивуючи це тим, що він не давав згоди на переведення. Хто правий у цій ситуації, як її вирішити?

Задача 29. Сімнадцятирічний Ігор Нечитайло після закінчення одинадцятого класу працював на заводі токарем. Але через три місяці на підприємстві почалося скорочення штату, за згодою профспілкового комітету хлопця було звільнено з роботи. Чи відповідають дії адміністрації вимогам закону?

Задача 30. 1 вересня Миколайчук подав заяву про звільнення за власним бажанням. Але 12 вересня він звернувся до начальника цеху та повідомив, що змінив своє рішення та вирішив залишитися працювати. Незважаючи на це, 18 вересня його викликали до відділу кадрів і видали розрахунок та трудову книжку із записом про звільнення. Миколайчук звернувся до суду з вимогою поновити його на роботі. Яким буде рішення суду?

Задача 31. Громадянин Васильченко подав заяву про звільнення за власним бажанням. Але при оформленні звільнення виявилася нестача деякого коштовного інструменту, що його було передано для використання Васильченку. У день звільнення Васильченку видано трудову книжку, а гроші не були виплачені у зв'язку з тим, що Васильченко відмовився відшкодувати вартість втраченого інструменту. Васильченко звернувся до суду з вимогою виплатити йому зарплату. Підприємство заперечувало, бо трудову книжку Васильченко було видано, отже він мав змогу влаштуватися на роботу.

Підприємство звернулося із зустрічним позовом, вимагаючи відшкодування за втрачений інструмент. Спробуйте вирішити цю справу.

Задача 32. Робітник Томенко проник на склад заводу, склав у мішок три костюми і п'ять пар чобіт, що належали учасникам художньої самодіяльності, і намагався винести їх, але його спробував зупинити охоронник Сташис. Томенко ударив охоронника кулаком в обличчя, збивши його з ніг, і зник з викраденими речами. Падаючи, Сташис вдарився головою об бруківку і дістав травму голови з розширеним крововиливом у мозкові оболонки. Не приходячи до свідомості, він помер.

Задача 33. Шофер автогаража Маруніч на прохання Москаленка обіцяв викрасти і продати йому 2 автоколеса. Вночі Маруніч проник до гаража, зняв з автомашини одне колесо і підкотив його до паркану, але перекинути не зміг. Другого колеса він не знімав, бо боявся бути затриманим сторожем. Тоді Маруніч пішов до свого знайомого Страшнова і попросив того стояти на сторожі під час крадіжки колеса та допомогти перекинути колеса через паркан. Страшнов погодився. При спробі перекинути колеса через паркан Маруніча та Страшнова було затримано.

Задача 34. Чалишев, працюючи бригадиром будівельників, наказав робітникам Петренку і Григоришину наглушити риби у річці за допомогою електроструму, давши їм моток дроту. Під час глушіння риби струмом напругою 380 вольт був смертельно травмований Любченко, який приєднався до Петренка і Григоришина.

Задача 35. Карпенко посварився з Федоренком і останній сказав Карпенку, що вкраде його гроші, які той збирав для придбання меблів. Карпенко сповістив про намір Федоренка в міліцію. Чи може відповідати за це Федоренко згідно з КК України?

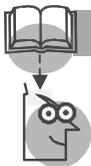
Задача 36. Ніколаєнко, перебуваючи у стані сп'яніння, був затриманий працівниками міліції. У нього вилучили фінський ніж. Ніколаєнко пояснив, що ніж носив не з метою вчинення злочину, а як предмет мистецтва, створений власними руками. Чи є дії Ніколаєнка протиправними?

Задача 37. 17-річний Каюкін у стані сп'яніння вчинив у кінотеатрі бешкет: нецензурно лявся, перевернув стільці, образив

контролера, а одному громадянину розбив обличчя до крові. За вчинені дії Каюкін був притягнений до відповідальності за ч. 2 ст. 296 КК України. Визначте об'єкт злочину.

Задача 38. Рибачук, відчуваючи злість до Толстоухова, підготував Лосенка вистрілити в Толстоухова з рушниці, переконуючи його в тому, що рушниця заряджена лише порохом, і постріл тільки налякає Толстоухова. Лосенко вистрілив, але рушниця, яку дав Рибачук, виявилася зарядженою картечкою, і Толстоухов був убитий. Визначте ознаки інтелектуального і вольового моментів психічного ставлення Рибачука і Лосенка до вчиненого.

Задача 39. Троєпольський у робочий час прийшов у цех до своєї майбутньої жінки Вернадської. Побачивши, що вона знаходиться на містку, змонтованому навколо ємкості зі смолою, що кипить, вирішив налякати її. З цією метою він непомітно підійшов до драбини, піднявся нагору, обхватив дівчину за талію і нахилив її над ємкістю. У цей момент під ногою у нього виявився якийсь круглий предмет. Троєпольський несподівано послизнувся і випустив з рук Вернадську. Дівчина впала в ємкість. Врятувати її не вдалося. Слідством встановлено, що причин для сварки в Троєпольського і Вернадської не було, що вони кохали один одного і подали заяву про реєстрацію шлюбу. Смерть Вернадської Троєпольський дуже переживав. Чи винен Троєпольський у тому, що трапилося? Якщо так, то яка форма вини?

Мета гри. Гра проводиться з метою глибшого вивчення й засвоєння навчального курсу. У грі беруть участь студенти, які прослухали теми одного модуля навчальної програми.

Склад і функціональні обов'язки учасників гри. В ігровому занятті бере участь вся академічна група. Вона розподіляється (за списком, бажанням студентів чи за вибором викладача) на дві команди, які умовно можна назвати «теоретики» і «практики». Учасники гри повинні попередньо засвоїти вказані в навчальній програмі теми одного модуля.

Арбітри (викладачі) у стадії підготовки до ігрового заняття готують питання, роз'яснюють учасникам гри її зміст, у плані гри контролюють ігровий режим, ведуть облік результатів; після закінчення гри підбивають підсумки, виставляють оцінки.

Капітани команд (обираються або призначаються з активних студентів групи) записують на дошці склад своїх команд, заздалегідь готують по 2—3 запитання один одному з теми занять, які задаються, стежать за ігровою дисципліною членів команд. Члени команд по черзі виходять до столу арбітрів, одержують питання, протягом 1—2 хвилин відповідають на нього.

Критерії оцінки діяльності учасників. За кожну вдалу й обґрунтовану відповідь учасник отримує один бал. Набрані студентом під час гри три бали дорівнюють оцінці «5». За порушення ігрового режиму або підказки арбітри мають право карати штрафними балами.

Вихідними даними, які використовуються учасниками навчальної гри, є роздавальний матеріал, дошка, чисті аркуші паперу.

Процес навчальної гри складається з 4 етапів: 1) підготовка до гри, 2) початок гри; 3) навчальна гра; 4) підведення підсумків навчальної гри.

Перший етап. Підготовка до гри триває близько трьох місяців. Студенти слухають лекції з курсу теорії держави і права, го-

туються та відповідають на семінарських заняттях, передбачених програмою. Капітани команд попереджаються про те, що вони зобов'язані підготувати 2—3 запитання один одному з тем одного модуля (викладачу перед початком гри подаються підготовлені запитання і відповіді на них із вказівкою на джерело).

На перерві перед початком гри капітани пишуть прізвища учасників гри на дошці, готують таблички з назвами команд.

Другий етап. Початок навчальної гри (3—5 хвилин). Гра розпочинається в установлений час перевіркою готовності учасників (вони перед початком навчальної гри займають свої місця).

Арбітр роз'яснює всім учасникам гри її зміст, правила поведінки. За запізнення та інші порушення карає штрафними балами.

Учасники гри готують чисті аркуші паперу із зазначенням прізвища та назви своєї команди.

Третій етап (75—80 хвилин) розпочинається з розминки. Арбітр оголошує 1—2 питання чи завдання із підготовлених і запропонованих викладачем, на які учасники гри повинні впродовж 3—5 хвилин дати письмову відповідь.

Студенти пишуть відповіді і здають їх арбітрові. Останній оцінює відповіді і проставляє бали біля прізвища кожного з учасників навчальної гри на дошці. Потім викладач по черзі викликає представників команд до столу. Вибравши питання, студент зачитує його і протягом 1—2 хвилин відповідає на нього. Якщо йому важко це зробити, відповідь можуть дати інші студенти (усно чи письмово). Після закінчення вказаного строку вони здають свої записи викладачеві.

За вказівкою викладача зароблені членами команди бали представляються на дошці. Потім конкурсують капітани. Вони по черзі задають один одному запитання і відповідають на них.

Четвертий етап. Підбиваються підсумки навчальної гри (5—10 хвилин). Арбітр проставляє бали біля кожного прізвища, потім підсумовує їх у кожній команді. Викладач оцінює й аналізує дії учасників, вказує на помилки, допущені студентами, заслуховує міркування й виступи учасників.

На підставі одержаних протягом гри балів викладач виставляє оцінки й оголошує їх студентам.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

- Конституція України (зі змінами).
Загальна декларація прав людини.
Європейська конвенція основних прав та свобод людини.
Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р., чинний з 1 січня 2004 р.
Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р., чинний з 1 січня 2002 р.
Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р., чинний з 1 січня 2004 р.
Кодекс законів про працю України. Затв. Верховною Радою України 10 грудня 1971 р.
Закон України «Про Конституційний Суд України».
Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р.
Закон України «Про власність в Україні».
Закон України «Про оплату праці» від 25 березня 1995 р.
Закон України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р.

ЛІТЕРАТУРА

- Молдован В. В.* Основи держави і права. Опорні конспекти. — К.: Юмана, 1997.
Котюк В. О. Основи держави і права. — К.: Вентурі, 1997.
Правознавство / За ред. В. Г. Гончаренка. — К.: Інформаційно-правовий центр, 2002.
Правознавство / За ред. М.В.Кравчука. — Тернопіль: Карт-бланш, 2003.
Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. — К.: Атіка, 2001.
Загальна теорія держави і права / За заг. ред. проф. Цвірка М. В., доц. Ткаченка В. Д., проф. Петришина О. В. — Х.: Право, 2002.

Скакун О. Ф. Теорія держави і права. — Х.: Консум, 2002.

Теорія держави і права / За заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2004.

Конституційне право України / За ред. академіка АПРН України, доктора юридичних наук, професора Ю. М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В. С. Журавського. — К.: Видавничий Дім «Ін юре», 2002.

Сімейне право України / За ред. Ю. С. Червоного. — К.: Істина, 2004.

Трудове право України / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін.; За ред. П. Д. Пилипенка. — К.: «Видавничий Дім «Ін юре», 2004.

Кримінальне право України / За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. — К.: Юридична думка, 2004.

Чулінда Л. І. Українська правнича термінологія. — К.: Магістр ХХІ сторіччя, 2004.

Юридичні терміни. Тлумачний словник / За ред. В. Г. Гончаренка. — К.: Либідь, 2003.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

МОЛДОВАН Валеріан Васильович
ЧУЛІНДА Людмила Іванівна

ПРАВознавство

*2-ге видання,
перероблене та доповнене*

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Керівник видавничих проєктів Б. А. Сладкевич

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 20.01.2010. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 16,65.
Наклад 800 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA
Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006